

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR-İ MEVÂKİB'İN 'ULÛMU'L-KUR'ÂN AÇISINDAN
İNCELENMESİ

HAZIRLAYAN
Betül BALDAN
1930207006

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ali BULUT

ISPARTA - 2023

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Tefsîr-i Mevâkib’in ‘Ulumu’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
Betül BALDAN
Tarih

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Betül BALDAN
Öğrenci Numarası	1930207006
Enstitü Ana Bilim Dalı	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Programı	YÜKSEK LİSANS
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Doç. Dr. Ali BULUT
Tez Başlığı	TEFSİR-İ MEVÂKİB'İN 'ULÛMU'L-KUR'ÂN AÇISINDAN İNCELENMESİ
Turnitin Ödev Numarası	2264011244

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **123** sayfalık kısmına ilişkin olarak, **22/12/2023** tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisanüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesininin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç;

% **23**'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

- (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
- () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşılıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

22/12/2023

Doç. Dr. Ali BULUT

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm nüzûlünden günümüze ilimleri ihtiva eden Müslümanların her hususta başvurabileceği temel kaynak özelliği taşımaktadır. Bu sâikle birçok eser kaleme alınmış, ilâhi kelâmı anlayabilmek ve yorumlayabilmek için küllî bahisleri içeren Kur'ân ilimleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm, her devirde müelliflerin eserlerinde yer verdiği; üzerinde çalışma yaptığı bir kaynak olma özelliğini devam ettirmiştir.

Bu tez, İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkib*'inde yer alan Kur'ân ilimlerini ele almakta ve bu çerçevede eserdeki tefsîr metodunu konu edinmektedir. Zira İsmâil Ferrûh Efendi'nin bu tefsîri, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi'nin *Mevâhib-i 'Aliyye* (*Tefsîr-i Hüseyinî*) eserinin bir tercümesi olmasının yanı sıra kendine has izahları ve metoduyla dikkat çekmektedir. Buna göre çalışmamız, İsmâil Ferrûh Efendi'nin eserini 'ulûmu'l-Kur'ân çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, önce Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi'nin hayatına, *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin genel özelliklerine ve bu eserin kaynaklarına değinilmiştir. Daha sonra İsmâil Ferrûh Efendi'nin hayatı, eserleri, *Tefsîr-i Mevâkib*'in tercüme açısından temel özellikleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde *Tefsîr-i Mevâkib*, tarih içerikli 'ulûmu'l-Kur'ân çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre tefsîrde yer alan mekkî-medenî, esbâbu'n-nüzûl, nâsih-mensûh, Kur'ân kıssaları ve isrâiliyât gibi tarih içerikli ilimler ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde *Tefsîr-i Mevâkib*, özellikle dil ve anlam ağırlıklı Kur'ân ilimleri bakımından tahlil edilmiştir. Buna göre tefsîrdeki hurûf-ı mukattaa, muhkem-müteşâbih, fezâilu'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, tekrâru'l-Kur'ân, i'câzu'l-Kur'ân gibi konulara odaklanılarak müfessirin bu ilimlere dair açıklamaları ele alınmıştır.

Çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, tezin olgunlaşmasına yardımcı olan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Ali BULUT'a şükranlarımı sunarım. Bu ilim yolculuğunda desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen anneme,

babama, kardeşime ve amcam merhum Ali SARIKELLE'ye şükran borçluyum. Bana inanan, daima cesaretlendiren, değerli eşim Hakan BALDAN'a ve eşimin ailesine en kalbî duygularıyla teşekkür ederim. Rukiye ÇAKMAK, Rafia ALTUNIŞIK ve Fadime Tuğba YALÇIN'a yardımlarından ve desteklerinden dolayı müteşekkirim.

Gayret bizden, muvaffakiyet Cenâb-ı Hak'tandır.

Betül BALDAN

ISPARTA, 2023

(BALDAN, Betül, *Tefsîr-i Mevâkib'in 'Ulûmu'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2023)

ÖZET

Bu çalışma, İsmâil Ferrûh Efendi (ö. 1840) tarafından tercüme edilen *Tefsîr-i Mevâkib* adlı eserin, 'ulûmu'l-Kur'ân özellikleri açısından incelenmesini konu edinmektedir. *Tefsîr-i Mevâkib* ise Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin (ö. 910/1504) Farsça tefsîri olan *Mevâhib-i 'Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)*'nin bir tercümesidir. İsmâil Ferrûh Efendi'nin söz konusu tercümesi, XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda büyük ilgiyle karşılanmış ve geniş bir okuyucu kitlesi tarafından rağbet görmüştür. *Tefsîr-i Mevâkib*, sade bir dile sahip olması ve tercüme-tefsîr metodu gibi birtakım özellikleriyle döneminin üslubunu yansıtan önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Tefsîr-i Mevâkib'de ilgili âyetlerin izahı bağlamında esbâb-ı nüzûl ve kasasul-Kur'ân başta olmak üzere mekkî-medenî, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih gibi birçok Kur'ân ilmine dair konular yer almaktadır. Bu konular, İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercüme-tefsîr anlayışını ortaya koymanın yanı sıra, onun Kur'ân ilimlerine dair izahlarının tespit edilmesi açısından da önem arz etmektedir. Buna göre çalışmamızın temel amacı, İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkib* adlı eserini tercüme ve tefsîr anlayışı açısından incelemek ve bu eserdeki Kur'ân ilimlerine dair verileri ele alıp değerlendirmektir. Böylece mütercimim eserdeki kendine özgün üslubunun tespitine çalışılacaktır. *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin bir tercümesi olması hasebiyle *Tefsîr-i Mevâkib*, mütercimim kendine ait izahları ya da ihtisarları içermesi gibi yönlerden de mukayeseli olarak irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr-i Mevâkib, Mevâhib-i 'Âliyye, 'Ulûmu'l-Kur'ân, Tefsîr, Tercüme.

(BALDAN, Betül, *Analysis of Tafsir Al-Mawakib In Terms of Ulum al-Qur'an*, Master's Thesis, Isparta, 2023)

ABSTRACT

This study is about the examination of Tafsir al-Mawakib, translated by Ismail Ferruh Efendi (d. 1840), in terms of Ulum al Qur'an characteristics. Tafsir al-Mawakib, on the other hand, is a translation of Mawahib al-Aliyya (Tafsir-i Hüseyini), which is the Persian commentary of Husayn Vaiz Kâshifi's (d. 910/1504). İsmail Ferruh Efendi's translation was met with great interest in the 19th century Ottoman society and attracted attention from a wide readership. Tafsir al-Mawakib is considered to be one of the important works that reflect the style of its period with its features such as its simple language and translation-interpretation method.

In Tafsir al-Mawakib, in the context of explanation of the relevant verses, there are many topics related to the sciences of the Qur'an, such as makki-madani, nâsih-mansûh, muhkem-muteşâbih, especially asbab al-nuzul and kassu'l-Qur'an. These topics are important in terms of revealing İsmail Ferruh Efendi's understanding of translation and interpretation, as well as determining his explanations of the Qur'anic sciences. Accordingly, the main purpose of our study is to examine İsmail Ferruh Efendi's work, Tafsir al-Mawakib, in terms of translation and tafsir understanding, and to consider and evaluate the data regarding the Qur'anic sciences in this work. Thus, it will be tried to determine the translator's unique style in the work. Since it is a translation of Mawahib al-Aliyya, Tafsir al-Mawakib will be explained comparatively in terms of including the translator's own explanations or specialties.

Key Words: Tafsir al-Mawakib, Mawahib al-Aliyya, Ulum al Qur'an, Tafsir, Tarcumah.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

MEVÂHİB-İ ‘ALİYYE VE TEFSİR-İ MEVÂKİB HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. HÜSEYİN VÂİZ-İ KÂŞİFÎ.....	10
2. MEVÂHİB-İ ‘ALİYYE	11
2.1. Mevâhib-i ‘Aliyye’nin Kaynakları	13
2.2. Mevâhib-i ‘Aliyye’nin Tercümeleri	14
3. İSMÂİL FERRÛH EFENDİ	16
3.1. İsmâil Ferrûh Efendi’nin Hayatı.....	16
3.2. İsmâil Ferrûh Efendi’nin Hayatıyla İlgili Tartışmalı Hususlar	18
3.2.1. Bektaşilik İle İlgili Hususlar	18
3.2.2. Masonluk İle İlgili Hususlar	19
3.3. İsmâil Ferrûh Efendi’nin Öğrencileri	21
3.4. İsmâil Ferrûh Efendi’nin Eserleri	21
3.4.1. Mevâkib Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib	21
3.4.2. Mesnevî’nin VII. Cildinin Tercümesi.....	22
3.4.3. Mukaddime Tercümesi	22
3.4.4. Mantık Risâlesi	22

4. TEFSİR-İ MEVÂKİB HAKKINDA GENEL BİLGİLER..... 23

2. BÖLÜM

TARİH İÇERİKLİ ‘ULÛMU’L KUR’ÂN

1. MEKKÎ-MEDENÎ..... 30

2. ESBÂBU’N-NÜZÛL 33

2.1. Yer Bakımından 35

2.1.1. Âyet Meâli Verildikten Sonra Sebeb-i Nüzûl Rivâyetinin Zikredilmesi... 35

2.2. Sayı Bakımından 37

2.2.1. Bir Âyet İçin Bir Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi 37

2.2.2. Bir Âyet İçin Birden Fazla Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi..... 38

2.2.3. Bir Sûrenin Tamamı Hakkında Sebeb-i Nüzûl Zikredilmesi..... 40

2.3. Âyet Bakımından..... 41

2.3.1. Bir Grup Âyetle Alâkalı Ortak Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi..... 41

2.3.2. Bir Âyetin Bir Bölümüyle Alâkalı Rivâyetin Zikredilmesi..... 43

2.4. Kaynak Bakımından 44

2.4.1. Kaynağın Zikredildiği Rivâyetler 44

2.4.2. Kaynağın Zikredilmediği Rivâyetler 45

3. NÂSİH-MENSÛH 47

3.1. Seyf veya Kıtâl Âyetiyle Mensûh Olan Âyetler 49

3.2. Miras Âyetleri ile Mensûh Olan Âyetler 54

3.3. Seyf ve Kıtâl Âyetleri Dışında Bir Âyetin Tek Bir Âyeti Neshetmesi 55

4. KISASU’L-KUR’ÂN 59

5. İSRÂİLİYÂT 64

3. BÖLÜM

DİL VE ANLAM AĞIRLIKLIL ‘ULÛMU’L-KUR’ÂN

1. HURÛF-I MUKATTAA 68

2. MUHKEM-MÛTEŞÂBİH..... 74

3. FEZÂİLU’L-KUR’ÂN..... 80

4. GARÎBU’L-KUR’ÂN 82

5. TEKRÂRU'L-KUR'ÂN	84
6. İ'CÂZU'L-KUR'ÂN	87
SONUÇ.....	91
KAYNAKÇA	95
EKLER.....	103
ÖZGEÇMİŞ.....	111

TABLolar DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Tefsîr-i Hüseyinî ve Tefsîr-i Mevâkib içinde geçen mekkî sûrelerin sıralaması	103
Tablo 2. Tefsîr-i Hüseyinî ve Tefsîr-i Mevâkib içinde geçen medenî sûrelerin sıralaması	109

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhisselâm
a.g.e.	: Adı geçen eser
akt.	: Aktaran
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
BOZİFDER.	: Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Erişim.	: Erişim Tarihi
haz.	: Hazırlayan
HÜİFD.	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm
r.a.	: Radıyallahu Anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.s.	: Sayfa Sayısı
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın yeri yok
Thk.	: Tahkik eden
ty.	: Tarih yok

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, benzersiz bir mucize olarak, tüm araştırmaların ve ilimlerin temel dayanağını oluşturmaktadır. Kur'ân ilimlerinin başlangıcını Hz. Muhammed Sallallâhu Aleyhi ve Sellem'in ilk vahyi aldığı döneme kadar götürmek mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatının ardından ise Kur'ân ilimleri ile ilgili önemli gelişmeler olmuş; hicri ilk asırlardan itibaren Kur'ân ilimlerine dair gerek müstakil gerekse kapsamlı eserler telif edilmiştir.

Diğer taraftan tefsîr alanında ve Kur'ân ilimlerinde telif edilen temel kaynakların yanı sıra çeşitli amaç ve ihtiyaçlar doğrultusunda kaydedilmiş birtakım tercüme ve şerh eserleri söz konusudur. Bu eserlerden biri, Osmanlı Devleti'nin son dönem isimlerinden İsmâil Ferrûh Efendi (. 1256/1840) tarafından ortaya konulan ve dört farklı boyutuyla (tercüme, telif, meâl, tefsîr) i içe geçmiş bir yapıya sahip olma özelliğiyle dikkat çeken *Tefsîr-i Mevâkib*'dir.

Tefsîr-i Mevâkib, Osmanlı'nın son döneminde en çok basılan ve okunan tefsîrlerden birisi olan Ayıntâbî (. 1111/1699)'nin *Tibyan Tefsîri* ile birlikte oldukça rağbet gören bir eser niteliğindedir. Diğer taraftan bu eser, Osmanlı tefsîr mellefâtı ve Kur'ân tercümeleri hakkında bilgilere ulaşmak için önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

Çalışmamızın temel konusunu tefsîr literatüründe belirgin bir yere sahip olan ve Kur'ân ilimleriyle ilgili kapsamlı veriler içeren *Tefsîr-i Mevâkib* adlı eser oluşturmaktadır. Buna göre çalışmamızın amacı, *Tefsîr-i Mevâkib*'de yer alan Kur'ân ilimleriyle ilgili izahları irdelemektir. Ayrıca, İsmâil Ferrûh Efendi'nin tefsîrinin temelini oluşturan *Mevâhib-i 'Aliyye* ile ilgili olarak Kur'ân ilimleri çerçevesinde ortak noktaları ve ayrışan yönleri incelemek de bu çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Bunu gerçekleştirirken, İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercüme/tefsîr metodu ve konuya dair kaynakları da ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tez, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin hayatı, *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin özellikleri, kaynakları ve tercümeleri genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde, *Tefsîr-i Mevâkib* içinde yer alan Kur'ân ilimleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda Mekkî-Medenî ayrımı,

esbâbu'n-nüzûl, nâsîh-mensûh, Kur'ân kıssaları ve İsrâiliyyat gibi konular tefsîrde geçen misallerle irdelenmiştir. Özellikle sebab-i nüzûl ilmi, İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercümesinde önemli bir yere sahiptir ve bu çalışmamızda genişçe yer bulmuştur. Üçüncü bölümde ise *Tefsîr-i Mevâkib*, Kur'ân ilimleri, dil ve anlam yönüyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Hurûf-ı mukattaa, muhkem-müteşâbih, fezâilu'l-Kur'ân, Kur'ân'da bulunan garîb kelimeler gibi ilimler üzerinde durulmuş, Kur'ân'da tekrar eden kısımlar ve 'Îcâzu'l-Kur'ân konusundaki izahlar incelenmiştir. Böylece eserin hangi Kur'ân ilimlerini ele aldığı ve bu alandaki yaklaşımlar misalleriyle açıklanmıştır.

Çalışmamızda kullanılan yöntem, içerik/analiz yaklaşımıdır. Araştırma sürecinde ilk aşamada, *Tefsîr-i Mevâkib* metin bazında incelenmiştir. Eserin içeriği, ana konuları ve alt başlıkları dikkatlice analiz edilmiştir. Ardından *Tefsîr-i Mevâkib* içerisinde sıkça yer alan Kur'ân ilimleri belirlenmiş ve bu konulara ait misaller detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca Arapça kaynaklardan "ulûmu'l-Kur'ân" başlıklı bölümler taranmıştır.

Çalışma, esasen *Tefsîr-i Mevâkib* üzerine olsa da kaynağı olan *Mevâhib-i 'Aliyye*'yi de incelemeyi gerektirmiştir. *Tefsîr-i Mevâkib* içerisinde yer alan Kur'ân ilimleri, *Mevâhib-i 'Aliyye* ile karşılaştırılarak Kâşifi'nin görüşleri doğrultusunda dil yönünden noksanlıklarla beraber değerlendirilmiştir.

Kur'ân ilimleri genellikle Kur'ân'ın lafzıyla ilgili ilimler, Kur'ân'ın anlamıyla ilgili ilimler ve tarih içerikli ilimler olarak üç temel başlıkta ele alınmıştır. *Tefsîr-i Mevâkib*'i incelediğimizde bu tasnife istinaden eserde daha fazla içerik sunan tarih içerikli 'ulumu'l-Kur'ân konusuna bir bölüm ayırdık. Zira tefsîrde daha az geçen Kur'ân ilimlerinin lafzıyla ve anlamıyla ilgili olanları üçüncü bölümde bir araya getirdik. Bu ilimlerin birçoğunu ele almayı amaçlasak da, tefsîrde daha yoğun bir şekilde işlenen konuları daha detaylı bir şekilde incelemeyi tercih ettik.

Öncelikle bu noktada *Mevâhib-i 'Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib* ile ilgili daha önce yapılmış bazı çalışmalarını zikretmek ve bizim bu çalışmamızın diğerlerinden farklı yönlerini belirtmek yerinde olacaktır.

Mevâhib-i ‘Aliyye Üzerine Yapılan Çalışmalar

1317/1939 yılında Seyyid Muhammed Rıza Celâlî tarafından hazırlanan “*Hüseyin Vâiz Kâşifî Mevâhib-i ‘Âliyye ya Tefsîr-i Hüseyinî*” adlı inceleme, Tahran’da İkbâl Yayınevi tarafından basılmıştır. Bu çalışmada, Kâşifî’nin yaşamı ve eserleri hakkında bilgiler sunulmuş, ayrıca *Mevâhib-i ‘Aliyye*’nin özellikleri detaylı bir şekilde ele alınarak, tenkitli metin çalışması yapılmıştır.

İstanbul Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü mezuniyet tezi olarak hazırlanan Seza Angı’nın “*Kâşifî Hayatı ve İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça Yazma Tefsîrleri*” isimli çalışması, Farsça tefsîr üzerine odaklanmıştır. Angı, bu araştırma kapsamında Hüseyin Vaiz Kâşifî’nin İstanbul’daki kütüphanelerde bulunan tefsîr yazmalarını detaylı bir şekilde incelemiş ve bu yazmaları tanıtmıştır.

2002 yılında Zülfikar Güngör tarafından *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*’nin 9. Sayısında yayımlanan “*Beyânü’l-Hak’dan: Mevlânâ Hüseyin Vâiz-i ve Tefsîr-i Hüseyinî*” başlıklı makalede, Kâşifî’nin çalışmaları ele alınmıştır. Ayrıca Tahir Olgun’un 6 Eylül 1909/24 Ağustos 1325 tarihinde *Beyânü’l-Hak* dergisinde yayımladığı “*Mevlânâ Hüseyin Vâizî ve Tefsîr-i Hüseyinî*” adlı makalesine dipnot düşerek Latin harflerine tercüme etmiştir.

Aynı şekilde, Abdulhamit Birişik, 2004 yılında *İslâmî Araştırmalar Dergisi*’nin 17/1 sayısında yayımlanan “*Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî’nin Mevâhib-i Aliyye’si*” başlıklı çalışmada Osmanlı Dönemi’ndeki tefsîr tercümeleri ve Kâşifî’nin eserleri üzerine bir değerlendirme sunmuştur. Birişik, Ebu’l-Leys es-Semerkândî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî’nin tefsîrleri başta zikredilmek üzere dönemin tasavvufî temayülü üzerinde durmuştur. Bu nedenle *Mevâhib-i ‘Aliyye*’nin Osmanlı toplumu ile uyum sağlaması ve Hint Alt Kıtasında hüsn-i kabul görmesinin nedenleri sosyolojik açıdan değerlendirilerek temellendirmiştir. Türkçe, Urduca ve Peştuca tercümelemler hakkında bilgi vermiştir.

Kristin Zahra Sands tarafından yazılan “*On the Popularity of Husayn Va‘iz-i Kashifî’s Mavahib-i‘Aliyya: A Persian Commentary on the Qur‘an*” başlıklı makalesi *Iranian Studies Dergisi*’nin 36/4 sayısında 2003 yılında 469-483 sayfa aralığında yayınlanmıştır. Birçok İslâm ülkesinde popülaritesi yüksek olan *Mevâhib-i*

'Aliyye muhtelif eserlerle karşılaştırılarak eserin edebî üslubu ve incelikleri üzerinde durulmuş ve konu derinlemesine analiz edilmiştir.

Başka bir çalışma, Saidbek Boltabayev'in 2017 yılında tamamladığı "Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)" adlı doktora teziyle ilgilidir. Bu tezde, tefsîrin bilinen nüshalarının yanı sıra üçüncü bir nüshanın keşfi üzerinde durulur. Ayrıca, tercüme edilen 183b - 308b arasındaki bölümün dil özellikleri, dönemin ünlü Farsça eserleriyle karşılaştırılmıştır. Tez, özellikle dilbilimsel, filolojik ve ses yapısı özellikleri üzerine odaklanmıştır.

Yine Saidbek Boltabayev'in "*Tasavvufî Şahsiyet Olarak Hüseyin Vâiz Kâşifi Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi*" adlı makalesi 2018 yılında Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Bu makale de *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin çeşitli yönlerini ele alınmış ve tefsîrle ilgili daha fazla malumat sunulmuştur. Saidbek Boltabayev'in diğer çalışmaları ise şunlardır:

Saidbek Boltabayev. "*Çağatayca Tefsîr-i Hüseyinî (Mevâhib-i 'Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri Üzerine*" *Jots* 3/2 (2019), 287-309.

Özcan Tabaklar-Saidbek Boltabayev, "Çağatayca Mevâhib-i 'Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî) Tercümesi" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 237-258. Konuyla ilgili birçok çalışma yapan Saidbek Boltabayev eserin Konya ve Topkapı nüshaları ve tespit ettiği Çağatayca tefsîrle ilgili yapılmış çalışmalardan söz etmektedir. Bu araştırmalar Türk Dili ve Edebiyatıyla ilgili çalışmalar olduğu için burada zikredilmemiştir. Bunlara ek olarak Mohammad Shakib Asım tarafından 2013 yılında "*Müellifi Meçhul Bir Çağatayca Tefsîr ve İsrailiyyat Açısından Değerlendirmesi (Peygamber Kıssaları)*" isimli Yüksek Lisans Tezi ile konuyla ilgili çalışmalar yapmıştır.

Mevâhib-i 'Aliyye'nin Tercümeleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Mevâhib-i 'Aliyye'nin farklı müellifler tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercümeler arasında Alî b. Velî es-Selanikî'nin *Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye*'si, Defterdâr Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi'nin *Tercümetü Tefsîr-i Mevâhib-i Aliyye*'si ve

Gurâbzâde Ahmed Efendi'nin *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr'ı* gibi önemli misaller bulunmaktadır. Bu tercümelerin her biri, özgün özellikleri ve tefsîr geleneği içindeki rolü açısından öne çıkmaktadır. *Mevâhib-i 'Aliyye'* nin tercüme çalışmaları üzerine yapılan incelemeler, bu tercümelerin dil, üslup, kaynaklar ve anlam derinlikleri gibi çeşitli yönlerini ele almış ve tefsîr geleneğine katkılarını ortaya koymuştur. Ayrıca, bu tercümelerle ilgili çeşitli tezler ve makaleler de mevcuttur. Bu çalışmalarda, *Mevâhib-i 'Aliyye'* nin tercümeleriyle ilgili detaylı analizler yapılmış ve metnin farklı yönleri incelenmiştir. Tefsîr metinlerinin dil, üslup, kaynaklar ve anlam derinlikleri gibi çeşitli özellikleri, bu çalışmalarda ele alınan konulardan bazılarıdır. Bu tür incelemeler, *Mevâhib-i 'Aliyye'* nin tefsîr geleneğindeki önemini ve etkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâhib* tercümesi de tefsîr geleneği içinde kendine has bir yere sahiptir. Her bir tercüme ve analiz, İslam dünyasında tefsîr geleneğinin çeşitli yönlerini zenginleştirerek, bu eserin tefsîr ilmi, dil bilimi ve kültürel bağlam açılarından nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar sayesinde *Mevâhib-i 'Aliyye'* nin tercüme geleneği tefsîr ilminin zengin dokusunu oluşturmayı sürdürmektedir. Aşağıda *Mevâhib-i 'Aliyye'* nin tercümeleri hakkında yapılan çalışmaların detayları tercüme ediliş sırasıyla yer almaktadır:

Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye - Alî b. Velî es-Selanikî (ö. 999/1590)

Büşra Gözitok, “Alî b. Velî es-Selanikî'nin Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye'si (İnceleme – Metin: Fatiha ve Bakara Sûreleri)” başlığıyla 2019 yılında Yüksek Lisans Tezi olarak sunmuştur. Tez üç bölüme ayrılarak ilk bölümde müfessirin ve mütercimmin hayatı ve eserleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Sonraki bölümde “*Tercüme-i Mevâhib-i Aliyye*” tefsîr ilmi açısından değerlendirilerek çeşitli Kur'ân ilimleri, rivâyet ve dirâyet tefsîrini içermesi açısından incelenmiştir. Üçüncü bölümde eserin sadece metnine yer verilmiştir.

Tercümetü Tefsîr-i Mevâhib-i Aliyye - Defterdâr Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574)

Ersin Çelik, “*Türk Dünyasının Ortak Değeri Mevâhib-i Aliyye Tefsîri ve Defterdar Mehmed Efendi Tarafından Osmanlı Türkçesine Yapılan Çevirisi*” başlığıyla 2021 yılında bir kitap bölümü olarak yazısını kaleme almıştır. Akçağ

Yayınları'ndan çıkan *Yunus Emre-Mehmet Akif Ersoy Armağanı, Türk Edebiyatı Araştırmaları* isimli kitabın, (ss. 277-295) sayfalarında bu bölüm yayınlanmıştır.

Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr - Gurâbzâde Ahmed Efendi (ö. 1099/1688)

Mehmet Akif Alpaydın, 2015 yılında tamamladığı doktora çalışmasıyla “*Osmanlılarda Türkçe Tefsîr Geleneği ve Gurâbzâde'nin Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr'ı*” adlı tezi kaleme almıştır. Bu tez, *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* tercümesini ele alarak Osmanlı Türkçesinde yapılan tercümenin detaylı bir incelemesini içermektedir. Sonrasında tez kitap ve e-kitap şeklinde kullanıcıların hizmetine sunulmuştur. Alpaydın, aynı konuda 2016 yılında “*Bir Osmanlı Müfessiri ve Tefsîri: Gurâbzâde Ahmed Efendi ve Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr'ı*” isimli makaleyi de kaleme almıştır. Osmanlı tercüme ve tefsîr geleneği irdelenerek çoğunlukla Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Mevâhib-i 'Aliyye* ve Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i esas alınarak yazılmış olan bu tercüme birçok yönden incelemeye tabi tutulmuştur.

Teshîlü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân - Muhammed Sâdık İmânkulî

Gayaz Akhmetshin tarafından “*Muhammed Sadık İmankulî ve Tefsîri Teshîlü'l-Beyân*” adlı Yüksek Lisans Tezi 2012 yılında tamamlanmıştır. Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde tercüme ile ilgili genel bilgiler zikredilip eserin kaynakları üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde tefsîr, rivâyet ve dirâyet yönünden irdelenmiş; kelimî ve fikhî boyutu ele alınmıştır. Son bölümde eser, Kur'ân ilimleri bakımından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Tatarca olan bu tercümenin *Mevâhib-i 'Aliyye*'de bulunmayan bazı bilgileri ihtiva ettiği belirtilmektedir. Eserin en hususî özelliğinin Rusya'da Kazan topraklarında yaşayan Türk Müslümanların tefsîr ihtiyacını karşılaması olduğu vurgulanmıştır.

Tâhirü'l-Mevlevî Tercümesi-Tâhirü'l-Mevlevî (ö. 1951)

Recep Arpa tarafından “*Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîri-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne*” isimli makalesi yayınlanmıştır. Çalışma, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*'nin 21/21 sayısında 2014 yılında on yedi sayfa halinde kaleme alınmıştır. Arpa, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eseri üzerine yapılan tercüme hakkında bilgi vermiş; tercümedeki Fatıha ve Bakara Sûrelerinden bir kısım numûne

sunmuştur. Tâhiru'l-Mevlevî'nin dilinin İsmâil Ferrûh Efendi'ye göre daha ağıdalı olduğu ve *Tefsîr-i Mevâkib* ile kıyaslandığında bu tercümenin *Mevâhib-i 'Aliyye'*ye sadık kalma hususunda daha başarılı olduğu nakledilmiştir.

Tefsîru'l-Mevâkib Tercemetü'l-Mevâhib-İsmâil Ferrûh Efendi (ö. 1256/1840)

Tez konumuz olan İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercümesi ile ilgili yapılan çalışmalar arasında, 2019 yılında tamamlanan Yüksek Lisans Tezi olan Merve Aldemir'in "*Hüseyin Vâiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsîri*" öne çıkmaktadır. Bu çalışmada ilk bölümde Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin hayatı ve eserleri incelenerek *Tefsîr-i Mevâkib*'in özelliklerine odaklanılmıştır. İkinci bölümde İsmâil Ferrûh Efendi'nin hayatı ve eserleri özetlenmiştir. Üçüncü bölümde ise *Mevâkib Tefsîri* ayrıntılı bir şekilde ele alınmış; eserin yazılış amacı, tefsîr kaynakları, üslubu, dil özellikleri, Kur'ân ilimleri bağlamında değerlendirilmesi, rivâyet ve dirâyet tefsîri açısından özellikleri ve kullanılan metodlar açıklanmıştır.

Benzer şekilde, Ersin Çelik 2021 yılında yayımlanan "19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: *İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri*" adlı makalesi de çalışmalardan birisidir. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl Dergisi*'nin (ss. 241-262) sayfa aralığında yayımlanmıştır. Bu makalede, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi hakkında genel bilgiler verilip ardından tefsîrin Osmanlı Türkçesine yapılan çevirileri üzerinde durulmuştur. *Tefsîr-i Mevâkib*'in kaynakları, tercüme yöntemi ve diğer tercümelere göre farkları ele alınmış, Kâşifi'nin eseri hakkında yeni bilgiler sunularak farklı bir yaklaşımın izlendiği belirtilmiştir.

Fatma Aydın'ın "*İsmâil Ferrûh ve Tefsîru'l-Mevâkib Adlı Eseri*" başlıklı Yüksek Lisans Tezi bulunmaktadır. Bu tez iki bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın ilk bölümünde, öncelikle tefsîr, tercüme ve meâl terimleri kısaca açıklanarak temel kavramlar üzerinde durulmuştur. Ardından İsmâil Ferrûh'un hayatı, eserleri ve dönemi hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde *Tefsîr-i Mevâkib*'in Osmanlı toplumundaki yorum değeri üzerinden değerlendirmelerde bulunulmuştur. *Tefsîr-i Mevâkib*'in özellikleri, kaynakları,

rivâyet ve dirâyet tefsîri açısından incelenmiş ve Kur’ân ilimleri açısından tahlil edilmiştir.

Glnur Külünkoğlu, 2022 yılında “*Geç Osmanlı Döneminde Tefsîr Tercümeleri: Tefsîr-i Mevâkib zerinden Bir Değerlendirme*”, isimli makaleyi kaleme almıştır. Çalışma muhatap kitle olarak halkın tercih edilmesini sosyal şartlar üzerinden yorumlamıştır. Aynı zamanda *Tefsîr-i Mevâkib* dönemin slub ve dil faktörü göz önüne alınarak Tanzimat’la başlayan yeni bir tür arayışının etkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Aynı şekilde, 2022 yılında kaleme alınan “*Tefsîr-i Mevâkib’in Meâl zellikleri Açışından Tahlili*” adlı makalede, tefsîrin son kısımlarında yer alan açışlamaların azalması ve meâl görünümünün artması sebebiyle tefsîrin meâl özellikleri tahlil edilerek belirli başlıklar altında incelenmiştir. *Mevâhib-i ‘Aliyye*’deki konularla İsmâil Ferrûh Efendi’nin slbu birlikte değerlendirilerek tercüme ve meâlin genel özellikleri ele alınmıştır.¹

Çalışmamızın söz konusu eseri konu eden diğer çalışmalardan farkı, Kur’ân ilimlerini müstakil başlık altında detaylı bir şekilde incelememizdir. Zira *Mevâhib-i ‘Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib* zerine yapılan bazı çalışmalarda, Kur’ân ilimlerine değinilmiş olsa da, bu ilimler genellikle müstakil bir tez başlığı olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle, bizi bu konuya sevk eden amil, tespit edebildiğimiz kadarıyla *Mevâhib-i ‘Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib* zerine yapılan çalışmaların Kur’ân ilimleri açışından ayrıntılı bir inceleme içermemesi diğer bir ifade ile eserdeki Kur’ân ilimlerine dair konuların yeterince ele alınmamış olmasıdır. Bu noktada konuyla ilgili daha önce yapılmış iki çalışmayı özellikle zikretmek gerekir. Bunların ilki, Merve Aldemir tarafından hazırlanan “*Hüseyin Vâiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsîri*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009) isimli tez çalışmasıdır. Ancak toplamda yüz dört sayfadan oluşan tezin *Tefsîr-i Mevâkib*’de Kur’ân ilimlerine ayrılan bölümü sekiz sayfadır. Konu ana hatlarıyla ele alınmış olup genel bir bakış açışı sunulmuştur. Ayrıca Fatma Aydın tarafından hazırlanan “*İsmâil Ferrûh ve Tefsîru’l-Mevâkib*” adlı

¹ Betül Sarıkelle-Ali Bulut, “*Tefsîr-i Mevâkib’in Meâl zellikleri Açışından Tahlili*”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SDÜİFD)*, 2022, S. 49, ss. 88-103.

yüksek lisans tezi mevcuttur (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2022). Bu tezin ise 57-70 sayfa aralarında konuya temas edilmiştir.

Zikri geçen bu çalışmalardan farklı olarak, biz bu tezimizde Kur'ân ilimlerini sistematik olarak ele almaya ve konular hakkında misallerle ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmaya çalıştık. *Mevâhib-i 'Aliyye* ile kıyaslamalar yaparak bu eserde geçen Kur'ân ilimlerini ayrıntılı olarak tahlil etmeye gayret ettik. Neticede tezimiz, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî ve İsmâil Ferrûh Efendi'nin Kur'ân ilimlerine dair mukayeseli olarak izahlarını içermektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere tezin konusu eserde geçen Kur'ân ilimleriyle sınırlı tutulmuştur. *Tefsîr-i Mevâkib*'de yer alan bilgiler hacimce farklılık arz ettiğinden her bir Kur'ân ilmi aynı derecede izah edilememiştir.

Tezin yazımında çeşitli kaynaklar kullanılmıştır. İlk olarak, İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkib* adlı eserinin 1282 tarihli Matbaa'-i 'Âmire baskısı temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu eser, Osmanlı'nın son dönem tefsîr tercüme geleneğinin bir temsilcisi olarak bilinir. İki ciltten oluşan eserin birinci cildi Fatıha Sûresi ile başlayıp Kehf Sûresi ile sona ererken, ikinci cilt Meryem Sûresinden başlayıp Nas Sûresi ile nihâyete ermektedir. Ayrıca diğer tefsîr kitapları, 'ulumu'l-Kur'ân eserleri, ilgili makaleler ve akademik çalışmalar da kaynak olarak kullanılmıştır.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercümesinde bazı âyetleri manaya göre birleştirip ayırmasıyla oluşan âyet numaralarındaki farklılık sebebiyle karışıklığa mahal vermemek adına mushaftaki âyet numarası esas alınmıştır.

Tezde yer alan âyet meâllerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'ân Yolu Meâl-Tefsîr* adlı eseri temel alınmış, ayrıca *Tefsîr-i Mevâkib*'in kendi meâlinden de istifade edilmiştir. Tezin yazımında Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım kılavuzu esas alınmıştır.

1. BÖLÜM

MEVÂHİB-İ ‘ALİYYE VE TEFSİR-İ MEVÂKİB HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. HÜSEYİN VÂİZ-İ KÂŞİFİ

Hicri IX. asrın sermâye-i iftihârî² olarak kabul edilen Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin doğum tarihi tam bilinmese de (d. 830/1427) yılında İran'ın Horosan eyaletindeki Sebzevâr şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. “Vâiz” unvanı, meşhur vaazlarıyla tanınmasından ve “Kâşifi” olarak bilinmesi ise şiirlerinde kullandığı mahlasıyla ilgilidir.³ Vâazlarıyla geniş kitleler tarafından tanınmaya başlayan Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) gibi ünlü isimler tarafından desteklenmiştir. Hayatının büyük bir bölümünü Timurlular döneminde Sultan Hüseyin Baykara hükümdarlığında sırasında Herat'ta geçiren Kâşifi, bu dönemde birçok eser kaleme almıştır.⁴ Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'ye adadığı eserleri bu dönemde yoğunlaşmıştır. Vaazlarının etkisi, sesinin güzelliği ve belagat becerileri sayesinde geniş kitlelere ulaşmıştır. Kâşifi'nin Nakşibendî tarikatına girişi, dönemin önde gelen Nakşibendî şeyhi Sa‘deddîn-i Kâşgarî (ö. 860/1456)'nin öğrencisi ve tanınmış sûfilerden Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492) aracılığıyla gerçekleşmiştir. Uzun yıllar boyunca ilmi faaliyetlerini sürdüren Kâşifi, daha sonra Herat'tan ayrılıp doğduğu Sebzevâr şehrine dönmüş ve (ö. 910/1504-1505) tarihlerinde vefat etmiştir.⁵

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin hayatı ve eserleri, dönemin önemli entelektüel akımlarını yansıtan zengin bir mirası temsil eder. Bu bağlamda, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, sadece bir vaiz olarak değil, aynı zamanda oldukça geniş bilgi birikimine sahip bir âlimdir. Tefsîr, ahlâk, siyer, astronomi gibi farklı alanlarda derinlemesine

² Zülfikar Güngör, “Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsîri Hüseyini”, *Tasavvuf*, 9, Temmuz-Aralık 2002, s. 364.

³ Adnan Karaismâiloğlu, “Hüseyin Vâiz-i Kâşifi”, *DİA*, İstanbul 1999, c. 19, ss. 16-18.

⁴ Abdülhamit Birışık, “Osmanlıca Tefsîr Tercümeleleri ve Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin Mevâhib-i Âliyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 17, S. 1, 2004, s. 61.

⁵ Maria E. Subtelny, “Kâşefî, Kamâl-al-din Hosayn Wâ‘ez”, *Encyclopaedia Iranica*, 2011, Online Edition, ss. 658-661.

bilgiye sahip olan bir şahsiyettir.⁶ Tefsîrle ilgili eserlerinden biri *Cevâhirü't-Tefsîr li-Tuhfeti'l-Emîr*'dir. Ali Şîr Nevâî'ye ithaf edilen ve 890/1485 yılında yazılmış bir eserdir. Dört cilt olarak planlanan tefsîr bitirilememiştir. Tefsîr, en-Nisâ Sûresinin 84. âyetine kadardır. Tefsîrin giriş kısmında, Kur'ân ilimlerinin yirmi iki çeşidinden bahsedildiği kapsamlı bir eserdir.⁷ Yûsuf Sûresinin tefsîri olan *Câmi'u's-Sittîn* tasavvufi bir çizgidedir.⁸ *Ravzatü's-Şühedâ*, edebiyat sahasında kaleme alınmış Ehl-i Beyt'e yapılan zulümleri, Kerbelâ Vak'ası'nı konu alan aynı zamanda Kâşifi'nin Şiilikle itham edilmesine neden olan bir eserdir.⁹ *Envâr-ı Süheylî*, edebiyatla ilgili başka bir eserdir. Şeyh Ahmed Süheylî'nin isteğiyle *Kelîle ve Dimne* bu adla yeniden neşredilmiştir. Kâşifi'nin tasavvuf ve ahlak alanında ise *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eseri ön plana çıkmıştır. Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin Mirza (ö.?) adına 900/1495 yılında yazılan eserin birçok defa basımı yapılmıştır.¹⁰ *Fütüvvetnâme-i Sultân* eserinde tasavvuf ve ahlakın prensipleriyle ilgili hususlar ele alınmıştır.¹¹ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin bu çalışmalar dışında birçok eseri yayımlanmıştır.¹²

2. MEVÂHİB-İ 'ALİYYE

Tefsîr-i Hüseyinî veya yaygın adıyla *Mevâhib-i 'Aliyye*, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi tarafından 897-899/1492-1494 yılları arasında Farsça olarak kaleme alınan veciz ve muhtasar bir tefsîr olarak bilinir. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Cevâhirü't-Tefsîr* adlı eserinin birinci cildini tamamlayıp Ali Şîr Nevâî'ye sunduktan sonra devamını

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, Semerkand Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, c. 2, s. 229.

⁷ Karaismâiloğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", s. 17; Birışık, "Osmanlıca Tefsîr Tercümelere", s. 62.

⁸ Storey, *Persian Literature*, c. 1, s. 1195.

⁹ Karaismâiloğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", s. 18.

¹⁰ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Ravzatü's-Şühedâ*, 1. Baskı, Muîn, Tahran 1390, s. 28.

¹¹ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Fütüvvet-Nâme-i Sultânî*, Nşr. Muhammed Cafer Mahcûb, Bünyâd-ı ferheng-i, İran 1350, s. 19.

¹² Kâşifi, *Ravzatü's-Şühedâ*, s. 27-33; Ayrıca bkz. Kenan Özçelik, "Âşık Çelebi Terceme-i Ravzatü's-Şühedâ (İnceleme-Metin)", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 7; Merve Aldemir, "Hüseyin Vaiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsîri", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 15-19; Fatma Aydın, "İsmâil Ferrûh ve Tefsîru'l-Mevâkib Adlı Eseri", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2022, s. 25.

yazmayı bırakarak *Mevâhib-i 'Aliyye'*yi yazmaya karar vermiştir.¹³ Tâhirü'l-Mevlevî *Cevâhirü't-Tefsîr* dibacesinden hareketle şu açıklamada bulunmuştur:

“Cenâb-ı müfessir bu eserinin dibâcesinde “Dört ciltten ibâret olan Cevâhirü't-tefsîrin cild-i evveli hitâm-pezîr ve manzûr-ı iltifât-ı Emîr-i Kebîr (Ali Şîr Nevâî) olduktan sonra mütebâkîsinin tahriri teahhur etmişti. Muharrem'inin guresinde zâyî-i bedîyyeden ârî olarak kelîmât-ı Kur'an'ıyyeyi sûret-i muhtasarada tercüme idüp huzur-ı Emîr'e arz eylemek vârid-i hâtır oldu. Binâen aleyh âyât-ı kerîmenin meâni-i münîfesini esahh-ı rivâyât üzerine tefsîr ve bi'l-münâsebe ba'zı akvâl-i sûfiyye ile tezyîl iderek şu ucâletü'l-vakti yazdım. Câizü't-tilâve olan kırâatlardan İmâm-ı Âsım kırâatını ihtiyâr ettim. Meamâfih Hafs'in Âsım'a muhâlif ve tebeddül-i ma'nâyı mûcib olan bazı kırâatını da gösterdim.”¹⁴

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin aktarılan bu beyanında, eserin, Kur'an'ı sahih rivâyetlerle tefsîr etmenin yanı sıra bazı sufilerin sözlerini de ekleyerek tercüme etme amacını taşıdığı aktarılmaktadır. Bu metindeki beyandan, tefsîrde İmâm Âsım kırâatı Hafs rivâyetinin tercih edildiği, bunun yanı sıra anlam farklılıklarına etki eden kırâat farklılıklarının da gösterildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca eserin, Ehl-i Sünnet'i esas alan ve tasavvufî temele dayalı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. *Tefsîr-i Hüseyinî*, 1317 yılında Seyyid Celâl Naîmî (ö.?) tarafından tashîh edilmiştir.¹⁵

*Mevâhib-i 'Aliyye'*de meâl verilirlen toplu mana yerine satır arası tercüme tercih edilmektedir. Eserin çoğunluğunda tasavvufî temayül ön plana çıkmaktadır. Kâşifî, kendisinden önce sufî çizgide tefsîr yazmış olan Meybudî (ö. 520/1126)'nin *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Esrâr* adlı eserine sıkça atıfta bulunmaktadır.¹⁶ Ayrıca birçok sufiden ve edebî yönü kuvvetli kimselerin Farşça şiirlerinden alıntılar yapmaktadır.¹⁷ *Mevâhib-i 'Aliyye'*'nin büyük bir bölümünde şiirden istişhadda bulunmaktadır.¹⁸ Kâşifî'nin eseri, şiiri âyetlerin açıklamasında kullanmanın ötesine

¹³ Kâşifî, *Ravzatü'ş-Şühedâ*, s. 33; Güngör, “Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsîri Hüseyinî”, s. 365; Recep Arpa, “Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne”, *Usul İslam Araştırmaları*, 2014, C. 21, S. 21, s. 130.

¹⁴ Güngör, “Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsîri Hüseyinî”, s. 365.

¹⁵ Kâşifî, *Ravzatü'ş-Şühedâ*, s. 33.

¹⁶ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, Nur Kitabevi, y.y. ts. s. 240.

¹⁷ Kristin Zahra Sands, “On the Popularity of Husayn Va'iz-i Kashifi's Mavahib-i 'Aliyya: A Persian Commentary on the Qur'an”, *Iranian Studies*, C. 36, S. 4, December 2003, s. 470; Ersin Çelik, “19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasîğinin Farşçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, 2021, s. 243.

¹⁸ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 248.

taşıyarak farklı bir boyuta ulaştırdığı görüşüne sahip olan Kristin Zahra Sands tarafından da değerlendirilmektedir.¹⁹

Kâşifi, zengin Farsça bilgisini kullanarak dil ve belâğat unsurlarını eserine eklemektedir. Aynı şekilde, *Mevâhib-i 'Aliyye*, özellikle nüzûl sebepleri ve Kur'ân kıssaları gibi birçok Kur'ân ilmini içermektedir. Bu tefsîr, kısa süre içinde birçok kez tercüme edilmiştir ve sonraki dönemdeki Fars ve Arap müfessirlerini de etkilemiştir. Zira Şîi müfessir Molla Fethullâh el-Kâşânî (ö. 988/1580)'nin *Minhâcü's-Sâdikîn fi İlzâmi'l-Muhâlifîn* adlı tefsîrinde, Kâşifi'den etkilenmektedir.²⁰ *Mevâhib-i 'Aliyye*, farklı dillere çevrilmiş bir eserdir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan Tatarca, Urduca ve Peştuca bulunmaktadır.²¹

Kâşifi, doğduğu yer olan Sebzevâr'da Sünnilik ile tanınırken, Herat'ta vaizlik yaptığı dönemde Şiilik ithamıyla karşılaşmıştır. Ancak eserinin içeriği, Sünni-Şii ihtilaflarının belirgin olduğu konularda, genellikle Sünni müfessirlerin görüşlerine uygun yorumlar içermesi ve Ehl-i Sünnet temeline dayanmasıyla, onun aslında Sünni bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.²²

2.1. Mevâhib-i 'Aliyye'nin Kaynakları

Kâşifi'nin *Mevâhib-i 'Aliyye*'deki kaynaklarına bakıldığında ifade edilebilir ki, onun zengin tefsîr geleneğinin ürünü olan klasik kaynaklardan istifade ettiği ve bunların Kâşifi'nin tefsîr anlayışını şekillendiren önemli birer unsur olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin kaynakları hakkında genel bilgileri şöyle sıralamak mümkündür:

el-Mâturîdî (ö. 333/944) *Tevîlâtü'l-Kur'ân*,²³ el-Haddâdî es-Semerkindî (ö. 400/1010?) *el-Mûdih li-İlmi'l-Kur'ân*,²⁴ es-Sa'lebî (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*,²⁵ Reşîdüddîn-i Meybüdü (ö. 520/1126) *Keşfü'l-Esrâr*,²⁶ ez-

¹⁹ Sands, "On the Popularity of Husayn Va'iz-i Kashifi's Mavahib-i 'Aliyya, s. 471.

²⁰ Sands, "On the Popularity of Husayn Va'iz-i Kashifi's Mavahib-i 'Aliyya, s. 471.

²¹ Karaismâiloğlu, "Hüseyin Vaiz-i Kâşifi", s. 18.

²² Aldemir, "Hüseyin Vaiz-i Kâşifi ve Mevâhib Tefsîri", s. 21; Çelik, "19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasığının Farsçadan Türkçeye Tercümesi", s. 243, 244.

²³ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 378.

²⁴ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 829.

²⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 376.

²⁶ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 380.

Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*,²⁷ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb*,²⁸ Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209) *Arâisu'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*,²⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*,³⁰ el-Kurtubî (ö. 671/1273) *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*,³¹ Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, Hatiboğlu (ö. 838/1435'ten sonra), *Bahru'l-Hakâik*,³² Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin (ö. 1111/1699) *Tibyân Tefsîri*.³³

Kâşifi, *el-Keşf ve'l-Beyân* gibi kaynakları etkili bir şekilde kullanarak, tefsîr alanında geniş bakış açısına sahip bir eser meydana getirmiştir. Kâşifi, *Mevâhib-i 'Aliyye* eserini kaleme alırken ismini zikretmediğimiz birçok tefsîrden de yararlanmıştır. Ancak en fazla başvurduğu kaynaklar arasında *el-Keşşâf*, *el-Keşf ve'l-Beyân* ve *el-Mûdih* öne çıkar. Bunlardan özellikle *el-Keşşâf*, Kâşifi'nin dilbilgisel unsurlara başvurduğunu gösteren önemli bir kaynak durumundadır. Aynı şekilde, *Mefâtîhu'l-Gayb* bilimsel tefsîr alanında, astronomi gibi konularda Kâşifi'nin bilgi edindiği bir kaynaktır. Kâşifi'nin fikhî konularda faydalandığı önemli kaynaklardan biri, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'dir. Ayrıca o, tasavvufî yorumları desteklemek amacıyla işârî tefsîri olan *Arâisu'l-Beyân*'ı kullanmıştır. Kâşifi'nin kullandığı eserler, onun zengin entelektüel birikimini ve derinliğini yansıtan birer ayna niteliği taşımaktadır.

2.2. Mevâhib-i 'Aliyye'nin Tercümeleri

Mevâhib-i 'Aliyye, oldukça geniş tercüme yelpazesine sahip bir eserdir. Dünya kütüphanelerinde pek çok el yazması kopyası bulunmasının yanı sıra, bu tefsîrin baskıları da birçok kez yapılmıştır. Bunun yanı sıra eser; Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca gibi farklı dillere tercüme edilmiştir. Bu geniş çaplı tercüme aynı zamanda tefsîrin İran, Orta Asya, Pakistan ve Hindistan gibi bölgelerde özellikle tasavvufî ve edebî anlamda büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir. *Mevâhib-i 'Aliyye* tefsîrinin bu kadar çok tercüme edilmesinin

²⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 851.

²⁸ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 780.

²⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 56.

³⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1218.

³¹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 19.

³² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 624.

³³ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 352.

nedeni, tasavvufî ve edebî anlamda derin bir içeriğe sahip olmasıdır. Bu tefsîr, özgün bir yaklaşımla Kur'ân'ı ele aldığı için farklı kültürler ve diller arasında meşhur olmuştur.³⁴

Mevâhib-i 'Aliyye'nin tercümelerine bakıldığında, tefsîrin Osmanlı dünyasında da büyük bir etki bıraktığı görülmektedir. *Mevâhib-i 'Aliyye* ilk olarak Alî b. Velî es-Selânîkî (ö. 999/1590) tarafından *Tefsîru Kelâmi'l-Kadîm ve Kur'âni'l-Azîm* adıyla 952/1545 yılında iki cilt halinde tercüme edilmiştir.³⁵ Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574), *Terceme-i Tefsîr-i Mevâhibü'l-Aliyye* adıyla başka bir tercüme kaleme almıştır. Ayrıca Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* eseri de onun tarafından tercüme edilmiştir.³⁶

Şeyh Ömer Adûlî en-Niğdevî (ö. XI/XVII yy.), *Tefsîr-i Terceme-i Mevâhibü'l-Aliyye* ismiyle bu eseri tercüme etmiştir. Tercümenin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Pertev Paşa, nr. 22, I-II 341 vr. ve 314 vr.)'dir.³⁷ Gurâbzâde Ahmed Sâlih el-Bağdâdî'nin tercümesi ise Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i 'Aliyye* ve Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i esas alarak *Zübedü Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adını taşıyan iki ciltlik bir eserdir. Muhammed Sâdik İmânkuli (ö. ?) de *Teshîlü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* ismiyle 1318-1328/1900-1910 tarihleri arasında iki cilt halinde yayınladığı eserini, Kazan Türkçesine tercüme etmiştir.³⁸ İsmâil Ferrûh Efendi de *Tefsîr-i Mevâkib*'i tercüme etmiştir. Daha sonra bu eser hakkında müstakil başlık altında detaylı bilgi verilecektir. Tâhirü'l-Mevlevî/Tahir Olgun (ö. 1877/1951) da İsmâil Ferrûh Efendi'nin tercümesinden sonra *Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi* adıyla Bakara Sûresinin sonuna kadar ki bölümü tercüme

³⁴ Birişik, "Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri", s. 67.

³⁵ Abdülhamit Birişik-Recep Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, C. 9, S.18, s. 203; Esat Özcan, "Osmanlı Tefsîr Geleneğinde Türkçe Tefsîrlerin Yeri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER)*, 2020, C. 17, S. 7, s. 177.

³⁶ Abdulkadir Özcan, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 356-357; Birişik – Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri", s. 202, 203; Özcan, Osmanlı Tefsîr Geleneğinde Türkçe Tefsîrlerin Yeri", s. 176, 177.

Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsîrle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999, C. 6, S. 1, s. 268.

³⁷ Birişik-Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri", s. 203, 204; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsîrle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260; Özcan, Osmanlı Tefsîr Geleneğinde Türkçe Tefsîrlerin Yeri", s. 177, 178.

³⁸ Birişik-Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri", s. 206, 207; Birişik, "Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri ve Hüseyin Vaiz-i Kâşîfî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2004, C. 7, S. 1, s. 63.

etmiştir. Ancak tercümede Fâtiha ve Bakara Sûresi 7. âyetten sonraki bölümleri kayıptır.³⁹

Bu tercümelerin varlığı, *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin geniş bir coğrafyada ve farklı dillerde ilgi gördüğünü ve bu eserin ilmî değerini ortaya koymaktadır.

3. İSMÂİL FERRÛH EFENDİ

3.1.İsmâil Ferrûh Efendi'nin Hayatı

İsmâil Ferrûh Efendi'nin hayatına dair elimizde sınırlı bilgiler bulunsa da, onun Kıırlmlı fazilet ehli ve mütefekkir bir zat olduğu kaydedilmiştir.⁴⁰ Sultan III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde devlet işlerinde ve ilim sahasında önemli bir şahsiyet olarak tanınmıştır.⁴¹ Yakın dostu Mehmed Ârif Efendi'nin ifadesine göre İsmâil Ferrûh Efendi, “şuarâdan, ulemadan, müfessirinden” olup bu yönleriyle öne çıkmıştır. Onun Ortaköy'de sahilhânesinin bulunduğu ve daha sonra saraya katıldığı ifade edilmiştir.⁴²

İsmâil Ferrûh Efendi'nin özellikle Londra sefirliği ve Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi ile ilişkilendirilen bilgileri ön plana çıkmaktadır.⁴³ Tersane anbar emini olup 1211 yılında “süvari mukabelesi” rütbesiyle Londra sefiri olarak atanmış ve 1218 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Ordu Defterdarlığı görevine devam ettiği tahmin edilir. 1219 yılında Rumeli Defterdarlığına tayin edilmiş ardından 1221 yılında Zahire Anbarları Eminliği görevini üstlenmiştir. 1240 yılında ise defterdar-ı şikk-i sâlis görevine getirilmiş ve bu görevi iki yıl boyunca sürdürmüştür. Ancak

³⁹ Birişik-Arpa, “Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri”, s. 207; Arpa, “Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne”, s. 137.

⁴⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, Meral Yayınları, İstanbul ts, c. 1, s. 318; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, c. 2, s. 521; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, s. 366; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Kırım Müellifleri*, Gaye Matbaası, Ankara, 1990, s. 19.

⁴¹ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, s. 521.

⁴² Haz. Hür Mahmut Yücer-Hasan Gürkan, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi Osmanlı Hayatından Kesitler (akt. Emîn Efendi)*, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 236.

⁴³ Ali Canip Yöntem, “Edebiyat-İlim, Geçmiş Zamanların Hususî Darülfünunları” Taha Toros Arşivi; <https://openaccess.marmara.edu.tr/server/api/core/bitstreams/08ee2b39-e50e-4d18-8e20-7c5f798f9207/content>, Erişim: 02.11.22.

siyasi nedenlerle Bursa'ya sürülme kararı alınmıştır. Tefsîr çalışmasını tamamlayabilmesi için ise Kadıköy'de oturma izni verilmiştir.⁴⁴

Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi, XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'da Batılı fikirlerin yayılmaya başladığı bir dönemde oluşturulan bir topluluktur. Bu cemiyet, özellikle Beşiktaş ve Fatih gibi semtlerde bilimsel ve edebi içerikli toplantılar düzenleyerek bilgi ve kültür paylaşımını teşvik etmek amacıyla kurulmuştur.⁴⁵

Avrupa'da da yaşamış olan İsmâil Ferrûh Efendi, bilim ve edebiyata ilgi duyan bir kişiliğe sahip olduğu için, bu cemiyetin başkanı olarak görev yapmıştır.⁴⁶ Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi'nin önemi, dönemin siyasi koşullarının etkisiyle daha da artmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından topluluk üyeleri Bektaşilik suçlamalarıyla sürgüne gönderilmiştir.⁴⁷

İsmâil Ferrûh Efendi'nin vefat tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunur. Çoğunlukla 1256/1840 olarak kabul edilen vefat tarihi, Emin Efendi'nin eserinde 1252/1836 olarak belirtilmiştir. Mehmed Ârif Efendi'nin talebesi Mızıkayı Hümayun Farsça hocası Emin Efendi, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde* eserinde İsmâil Ferrûh Efendi'nin kabrini şöyle tasvir etmiştir:

“Ferrûh İsmâil Efendi'nin kabri Ortaköy'de yol üzerinde saray duvarının arkasındaki mezarlıktadır. O duvarda da mezarlığa açılır bir küçük kapı vardır. Kabrinde bir küçük pehle ve iki küçük direk taşı vardır. Baş taşında “Âlim, âmil, kâmil, fâzil, Ferrûh İsmâil Efendi'nin kabridir.”⁴⁸

Yukarıdaki açıklamalara göre İsmâil Ferrûh Efendi'nin kabri Ortaköy'de, saray duvarının arkasındaki mezarlıktadır. Daha sonra onun kabri Sultan II. Abdülhamid Han'ın talimatıyla Yıldız Sarayı bahçesine dâhil edilmiştir.⁴⁹

⁴⁴ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 521.

⁴⁵ Kazım Yetiş, “Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 552, 553.

⁴⁶ Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, (Haz. Ahmet Hezarfen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c.1, s. 123.

⁴⁷ Ahmet Karaçavuş, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 53.

⁴⁸ Yücer-Gürkan, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi Osmanlı Hayatından Kesitler*, s. 236.

⁴⁹ Tahir, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, s. 19.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin çeşitli görevleri ve Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi'ndeki çalışmalarıyla birlikte entelektüel bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır.

3.2. İsmâil Ferrûh Efendi'nin Hayatıyla İlgili Tartışmalı Hususlar

3.2.1. Bektaşilik İle İlgili Hususlar

İsmâil Ferrûh Efendi önderliğindeki Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi, o dönemin atmosferinde önemli bir rol oynamış, ilmi tartışmaların ve etkinliklerin merkezi haline gelmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi'nin öncülüğünde, Şânîzâde Atâullah Efendi (ö. 1826), Melekpaşazâde Abdülkadir Bey ve Kethüdâzâde Ârif Efendi (ö. 1849) gibi entelektüel isimler, din, felsefe, tıp, fen ve edebiyat gibi çeşitli ilim dallarında ilmi konuşmalar ve tartışmaların gerçekleştirildiği toplantılara katılmışlardır. Ahmet Cevdet Paşa, bu entelektüel etkinliklerin, haftanın farklı günlerinde, genellikle İsmâil Ferrûh Efendi'nin yalısında düzenlendiğini belirtmiştir.⁵⁰ İsmâil Ferrûh Efendi'nin yalısı, ilmi faaliyetlerin yoğunlaştığı bir merkez haline gelmiştir.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte, Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi üyeleri de Bektaşilik ithamıyla suçlanarak sürgüne gönderilmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, Anadolu'dan Melek Paşazâde Abdulkâdir Bey, Mekke-i Mükerrerme'den Vak'anüvîs Şânîzâde Muhammed Atâullah Efendi ve şikk-ı sâlis defterdârı ünlü İsmâil Ferrûh Efendi, Bektaşilik ithamıyla suçlanarak sırasıyla Manisa'ya, Menemen'e ve Bursa'ya sürgün edilmişlerdir.⁵¹

Bektaşilerin halk arasındaki imajının olumsuz etkilenmesine, son dönemdeki yeniçeri kahvehaneleri yol açmıştır. İstanbul'daki yeniçeri kahvehaneleri, dükkânları ve bu mekânların bulunduğu hanlar, yeniçerilerin; Bektaşiler hakkında siyasi sohbetlerde bulunmaları ve bazı dedikoduları yaymalarına müsait ortamlar haline getirmiştir. Bu durum, Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi'nin dağılmasında etkili

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292, c. 7, s. 183-184.

⁵¹ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, c. 12, s. 212.

olmuştur.⁵² Lütfî Efendi, sürgün olayının nedenini yeniçerilerle ilişkilendirerek Bektaşilerin maruz kaldığı sıkıntıların temelinde yeniçerilerin rolünün olduğunu ve yeniçerilerin kaldırılması sürecinde kişisel ilişkilerin de bu olayı etkilediğini ifade eder.⁵³

Bektaşilerin sürgün edilmesi sırasında bu topluluk üyelerine yöneltilen suçlamalar, aynı suçlamaların bazı kişilere birden fazla kez yöneltildiği bir ortamda ortaya çıkmıştır. Bu suçlamaların arkasındaki neden, Cevdet Paşa'ya göre, Şânîzâde Hekimbaşı ile Mustafa Behcet Efendi arasındaki rekabet meselesiydi. Behcet Efendi, Şânîzâde'nin azlinden duyduğu rahatsızlığı fırsat bilerek, Bektaşilik iddiasını öne sürmüştü ve Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi'ni bu iddiaya alet etmiştir.⁵⁴

Cevdet Paşa, bu topluluk üyelerinin Bektaşilikle ilgisi olmadığına inanır. Çünkü Melek Paşazâde Abdulkâdir Bey bir yıl sonra İstanbul kadılığına atanmış, Şânîzâde ise iki ay sonra serbest bırakılmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi ise tefsîr çalışmalarını sürdürdüğü için sürgün yeri değiştirilmiştir. Bu olaylar, bu üyelerin Bektaşilik iddialarının temelsiz olduğunu göstermek için bir kanıt olarak kabul edilmiştir. Cevdet Paşa, sürgün yerinin değiştirilmesinin Bektaşilik ithamına karşı önlem almak yerine, tefsîr çalışmasının sekteye uğramamasını sağlamak amacıyla yapıldığını savunmuştur.⁵⁵ Bu da, bu ithamın aslında önemsiz olduğunu göstermiştir.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin Bektaşilik ithamı ve sürgün edilmesi hakkındaki bilgilerden bu durumun, dönemin siyasi entrikalarının ve kişisel çekişmelerinin etkisi altında meydana geldiği anlaşılmıştır.

3.2.2. Masonluk İle İlgili Hususlar

İsmâil Ferrûh Efendi'nin masonlukla ilişkilendirilmesi, tarihçiler ve araştırmacılar arasında tartışmalı bir konudur. Bu tartışmalı konunun temel dayanağı olarak dönemin koşulları, İsmâil Ferrûh Efendi'nin faaliyetleri ve çeşitli

⁵² İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1995, S. 6, s. 284.

⁵³ Hafız Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1299, c. 1, s. 169.

⁵⁴ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, c. 12, s. 214.

⁵⁵ Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, c. 12, s. 213.

kaynaklardan elde edilen bilgiler öne çıkmaktadır. İsmâil Ferrûh Efendi'nin arkadaşlarıyla birlikte kurduğu Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyesi, bazı araştırmacılara göre mason geleneğine uygun birtakım özellikleri benimsemiştir. Haftada iki kez toplandığı belirtilen bu cemiyetin, masonlukla ilişkilendirilen birtakım hususları benimsediği düşünülmüştür.⁵⁶ İsmâil Ferrûh Efendi'nin masonlukla ilişkilendirilmesine yönelik iddia, Midhat Sertoğlu'nun bir makalesinde yer almaktadır. Sertoğlu'na göre, İsmâil Ferrûh Efendi ve arkadaşları arasında masonluk bağlantıları bulunmaktadır. Özellikle Londra'da elçilik görevini yürüttüğü dönemde, İsmâil Ferrûh Efendi'nin masonluğu öğrenebileceği iddia edilmiştir.⁵⁷

İsmâil Ferrûh Efendi ve itham edilen cemiyet üyelerinin, dönemin edebiyat, felsefe ve bilim alanlarında etkin kişiler olduğu bilinmektedir. Ancak, İsmâil Ferrûh Efendi ve arkadaşlarının masonlukla ilişkilendirilmesi, Ahmed Cevdet Paşa gibi dönemin önde gelen isimleri tarafından reddedilmiştir.⁵⁸ Nitekim İsmâil Ferrûh Efendi'nin masonlukla ilişkilendirilmesi iddialarına karşı önemli veriler Ahmed Cevdet Paşa'nın eserlerinde yer almaktadır. Zira Ahmed Cevdet Paşa, masonluğun ne olduğunu bilen bir kişi olarak, onun böyle bir cemiyetin mason locası olduğunu bilmemesinin mümkün olmadığını, onun ve cemiyetinin masonluk bağlantısının bulunmadığını savunmuştur.⁵⁹

Yine Kemal Salih Sel, etkin bir şekilde mason localarında rol alan bir isim olarak bilinirken, Sertoğlu'nun makalesini incelemiş ve cemiyetin masonlukla ilişkilendirilmesinin, Lütfi Efendi'nin tarih eserinde kaydedilen birtakım açıklamalardan kaynaklanmış olabileceğini öne sürmüştür. Söz konusu makalenin yazarıyla telefonla iletişime geçerek, kaynak olarak sunduğu iddiaları doğrulayan bilgiye ulaşamadığını ifade etmiştir. Bu durum, söz konusu ithamın kaynaklarının yeterince teyit edilemediği şeklinde bir sonuç ortaya koymuştur.⁶⁰

⁵⁶ Suha Umur, "Türkiye'de Masonluk", *Mimar Sinan*, Ekim 1999, S.113, s. 7.

⁵⁷ Dücane Cündioğlu, "Mason olduğu söylenen Kur'an mütercimi (1)", *Yenişafak*, 3 Ekim 2000; Dücane Cündioğlu, "Mason" olduğu söylenen Kur'an mütercimi (2)", *Yenişafak*, 6 Ekim 2000; Meb İslam Ansiklopedisi, "Kur'an Mütercimi" *Yenişafak*, 6 Ekim 2000).

⁵⁸ Kemal Salih Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, Mimar Sinan Yayınları, İstanbul 1973, s. 14, 15.

⁵⁹ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12, s.213.

⁶⁰ Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, s. 13, 14.

3.3. İsmâil Ferrûh Efendi'nin Öğrencileri

İsmâil Ferrûh Efendi'nin kuruluşunda rol oynadığı Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi, öğrenci yetiştirme faaliyetleriyle de öne çıkmıştır. Onun cemiyet faaliyetlerine katılması ve dersler vermesi, pek çok öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur. Öğrencileri arasında özellikle Ahmet Cevdet Paşa'nın hocası olan Süleyman Fehîm Efendi dikkat çekmektedir. İsmâil Ferrûh Efendi, genç yaşta yanına aldığı Süleyman Fehîm'i adeta evlat edinmiş ve yetiştirmiştir.⁶¹ Öğrencilik yıllarında İsmâil Ferrûh Efendi'nin etkisi altında yetişen Süleyman Fehîm Efendi, ilerleyen yıllarda hem edebiyat hem de siyaset çevrelerinde kendine yer bulmuştur.⁶²

3.4. İsmâil Ferrûh Efendi'nin Eserleri

3.4.1. Mevâkib Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib

Tefsîr-i Mevâkib, Osmanlı Devleti'nin son döneminde *Tibyân Tefsîri* ile birlikte yaygın olarak okunan eserlerden biri kabul edilir. Hatta zaman zaman *Tibyân* ile bir arada basılmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi, hem Arapça hem de Farsça tefsîrlerin, halk için anlaşılması zor olabileceği gerçeğinden hareketle, özellikle Arapça ve Farsça bilmeyen insanların Kur'ân'ı rahatça anlamalarına yardımcı olmak amacıyla böyle bir tefsîri kaleme almıştır.⁶³

Tefsîr-i Mevâkib'in aslı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eser, dil kullanımı, üslubu ve içeriği nedeniyle büyük ilgi görmüş ve birçok farklı yayınevi tarafından değişik cilt sayıları ve boyutlarda birçok kez basılmıştır. *Tefsîr-i Mevâkib*'in bu anlamda birçok yazma⁶⁴ ve basma nüshası⁶⁵ bulunmaktadır.

⁶¹ Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, Hilal Matbaası, İstanbul 1975, c. 1, s. 105.

⁶² Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, c. 1, s. 105.

⁶³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 2.

⁶⁴ Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları: Yozgat, nr. 18, istinsah tarihi:724, 152vr; Pertevniyal, nr. 89, müstensih: Hafız Muhammed Emin el-Ma'ruf, istinsah tarihi: 1260, 390vr; Hüsrev Paşa, nr. 6, müstensih: Muhammed b. Ahmed, istinsah tarihi:1253, Kahire, 369vr;Veliyüddin Efendi, nr. 77, istinsah tarihi: 1246, 369vr. Ayrıca bkz. Recep Arpa, "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsîri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri" *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005, s. 14.

⁶⁵ İstanbul, 1317, Ahter Matbaası; İstanbul, 1246, I-II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1281, I-II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1284, I, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1286, I-II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1308, I-

3.4.2. Mesnevî'nin VII. Cildinin Tercümesi

İsmâil Ferrûh Efendi, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)'nin *Mesnevî*'sinin yedinci cildini⁶⁶ 1234/1819 tarihinde tercüme etmiş ve bu tercüme Nahîfî tercümesiyle birlikte ilk defa yayımlanmıştır. Mirza Muhammed Şîrâzî tarafından yazılan yedinci cilt, "*Defter-i Heftum-i Mesnevî-i Manevî*" adıyla yayımlanmıştır. Bu eserin farklı bir baskısı 2001 yılında Tahran'da yapılmıştır. Böylece, VII. cildin farklı tercümeleri ve neşirleri de mevcut eserler arasına katılmıştır.⁶⁷

3.4.3. Mukaddime Tercümesi

İbn Haldun (ö. 808/1406)'un *Mukaddime* eseri, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından 1143/1730-31 yılında çevrilmiştir. Ancak eserin altıncı bölümüne gelindiğinde, tercüme tamamlanamamıştır. Bu noktada İsmâil Ferrûh Efendi devreye girerek, altıncı faslın ferâiz ilmine kadar olan kısmını Türkçeye çevirmiştir.⁶⁸

3.4.4. Mantık Risâlesi

Risâle fi'l-Mantık/Mantık Risâlesi'nin yazılış tarihi, yaklaşık olarak 5 Cemâziye'l-Evvel 1226/18 Mayıs 1811 olarak belirtilmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi'nin Londra sefaretinden döndükten sonra politik olaylarla ilgilenmek yerine kırklı yaşlarında ele aldığı ve tamamladığı bir eserdir.⁶⁹

Mantık risalesinin giriş kısmında, mantığın önemine vurgu yapılmış ve Arapça tanımlar verilmiştir. Eserin içerisinde, İsağoci gibi mantık konularının tümü

II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1282, I-II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1318, I-IV, Matbaatü'l-Âlem; İstanbul, 1320, I, Bahariye Matbaası; İstanbul, 1321, I-II, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası; İstanbul, 1323, I-IV, Arif Efendi Matbaası; İstanbul, 1228, I-II, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1905, I-IV, Arif Efendi Matbaası; İstanbul, 1323, Matbaa-i Osmaniye; Mısır, 1375, Darü'l kitâbi'l-'arabî; İstanbul, 1869, Matbaa-i Âmire; İstanbul, 1959, I-II, Bütün Kitabevi, İsmâil Fâhir(çev.); İstanbul, 1992, I, Şafak Yayınları. İstanbul, 2012, I-III, Cihangir Yayınları; İstanbul, 2017, I, Fazilet Neşriyat; Ayrıca bkz. Arpa, "*Tahirül Mevlevî*", s. 134.

⁶⁶ Yedinci ciltle ilgili tartışmalar hakkında bkz. İsa Çelik, "Mevlânâ'nın Mesnevî'si'nin Yedinci Cildi Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2002, S. 20, s. 86; Mehmet Ünal, "Mesnevî'nin Yedinci Cildinin Sıhhati ile İlgili Görüş ve Tespitler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 42, s. 402.

⁶⁷ Semih Ceyhan, "Mesnevî", TDV, İstanbul 2004, c. 29, s. 330.

⁶⁸ Tahsin Görgün, "Mukaddime", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 120.

⁶⁹ Karaçavuş, "*Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*", s. 62.

işlenmiştir. Bununla beraber İsağoci'den farklı olarak konuların daha iyi anlaşılabilmesi için fıkıh ve kelam ilimlerinden de açıklamalar yapılmıştır.⁷⁰ Eserin ek bölümünde, klasik metinlerden alıntılar mevcuttur. Son kısımda ise münazara ilmi ile ilgili terimler ve kavramlar zikredilmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında, eserin sadece bir risale değil, daha çok bir kitap formatında olduğu görülmüştür.⁷¹

4. TEFSİR-İ MEVÂKİB HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Tefsîr-i Mevâkib, zaman içerisinde çeşitli isimlerle anılmıştır. Eserin *el-Mevâkib Tercümetü'l-Mevâhib*, *Tefsîr-i Mevâkib Tercüme-i Mevâhib-i 'Aliyye*, *Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *Mevâkib: Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib*, *Mevâkib Tefsîri* gibi isimleri bulunur. Bu farklı isimler halk arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Tefsîr-i Mevâkib'in farklı isimleri, eserin geniş bir alanda tanındığını ve zaman içinde çeşitli şekillerde anıldığını göstermektedir. Aynı zamanda tefsîrin, *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin tercümesi olduğu eserin isimlerinden de anlaşılmaktadır.

Tefsîr-i Mevâkib'in ilk sayfasında eser şu ifadeyle tanıtılmaktadır:

“Hâcegân-ı Dîvân-ı Muallâ erkânından İsmâil Ferrûh Efendi'nin Mevâkib ismiyle tesmiye eylediği Tefsîr-i Mevâhib'in tercümesidir.”⁷²

Yukarıda geçtiği üzere, İsmâil Ferrûh Efendi, tercümesini *Mevâhib-i 'Aliyye* ile uyumlu hale getirmek amacıyla “*Mevâkib*” adını seçmiş ve eserini bu adla tercüme etmiştir.

Tefsîrin başında, İslâm telif geleneğine uygun olarak besmele, hamdele ve salvele yer almış; ardından istiâze ve bismelenin tefsîrine geçilmiştir.

İsmâil Ferrûh Efendi, eserini *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin Farsça tarzına uygun olarak yazmıştır. “*Lisân-ı Fârisî'den zebân-ı azbu'l-beyân Türkî'ye minvâl-i muharrer üzere nakl ü tahviline meyl ü hahiş olup*”⁷³ şeklindeki ifadeyle Farsçanın açık ve beyan edici üslubunu Türkçeye aktardığını belirtmiştir.

⁷⁰ İsmâil Ferrûh Efendi, *Mantık Risalesi*, İbrahim Çapak, Mesud Öğmen ve Abdullah Demir Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 93.

⁷¹ İsmâil Ferrûh Efendi, *Mantık Risâlesi*, s. 21.

⁷² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 1.

⁷³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 2.

İsmâil Ferrûh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*'i yazma amacını iki sebebe dayandırmıştır. Bunların ilki, *fehmi avâmın*” yani halkın anlayışına hitap etmektir. İkincisi ise “*ber-vech-i ihtisar*” yani muhtasar bir tercüme eser oluşturmaktır.⁷⁴ Bu çalışmamızda da görüleceği üzere yukarıda zikredilen her iki yönlü özelliğinin de esere yansıtıldığını söylemek mümkündür.

Mevâhib-i 'Aliyye'nin ağdalı dilinden farklı olarak, İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkib*'deki dil tercihinin Tanzimat Dönemi'nin de etkisiyle daha anlaşılır bir formda olduğu görülmektedir.⁷⁵

Kâşifi, *Mevâhib-i 'Aliyye*'de satır-arası tercüme yöntemini benimseyerek âyetlerin kelime anlamlarının doğru bir şekilde aktarmayı amaçlarken; İsmâil Ferrûh Efendi ise, *Mevâhib-i 'Aliyye*'yi temel alarak âyetleri bölmeden, bir bütün olarak tercüme etmiştir.⁷⁶

Mevâhib-i 'Aliyye'de tasavvufî unsurlar yoğunken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de tasavvufî izahlar oldukça sınırlıdır.⁷⁷

İsmâil Ferrûh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*'de kullandığı kaynakları tefsîrin başında açıkça belirtmiş ancak bunların dışında, muhtelif kaynaklardan da istifade etmiştir. Mukaddimedede bahsedilen eserler, İsmâil Ferrûh Efendi'nin başvurduğu kaynakların bir kısmını temsil etmektedir. Bu kaynaklar arasında Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*, Beydâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Hâzin (ö. 741/1341)'in *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl ve et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*⁷⁸ adlı tefsîrleri yer almaktadır.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin, tefsîrinin temel kaynakları arasında dikkat çeken önemli bir tefsîr de Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin “*Cevâhiru't-Tefsîr*”idir. Bu konuda misal vermek gerekirse, İsmâil Ferrûh Efendi; Fâtiha Sûresinde “*Rahmân ism-i hâs, rahîm ism-i âmmdır. Zîrâ ism-i rahîm, Cenâb-ı Hak'tan gayriye utlâk mümkündür*” izahını *Cevâhiru't-Tefsîr*'e dayandırmıştır.⁷⁹ Yine fezâilu'l-Kur'ân'la ilgili bilgiler

⁷⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 2, 3.

⁷⁵ Çelik, “19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi”, s. 261.

⁷⁶ Çelik, “İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, s. 260.

⁷⁷ Aldemir, *Hüseyin Vaiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsîri*, s. 52.

⁷⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 2, 3.

⁷⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 4.

ile Fâtiha Sûresi için zikredilen yirmi altı ismi bu eserden aktarmıştır.⁸⁰ Ayrıca Bakara Sûresindeki hurûf-ı mukattaa konusunda,⁸¹ 5. âyet hakkında,⁸² 286. âyet hakkında⁸³ ve Ammâr b. Yâsir ile ilgili hadisenin nüzûl sebebini aktarırken⁸⁴ *Cevâhiru't-Tefsîr*'den faydalanmıştır.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin faydalanması yönü itibariyle tefsîrde öne çıkan bazı kaynakları şöylece sıralamak mümkündür:

İsmâil Ferrûh Efendi, eserinde sıkça Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî'nin tefsîrine atıfta bulunmuştur. Sebeb-i nüzûl konusunda Beydâvî'nin görüşleri ve rivâyetlerinin tercihi söz konusudur.⁸⁵

Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*" adlı tefsîri, *Tefsîr-i Mevâkib*'de dilsel tahlillerde başvurulan bir kaynaktır. Bu eser, aynı zamanda Kâşifî'nin de sıklıkla başvurduğu kaynaklardan biridir.⁸⁶

Tefsîr-i Mevâkib'de, Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî'nin "*Lübâbü't-Te'vîl*" adlı tefsîri, önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Lübâb*'den bilgi aktarsa da İsmâil Ferrûh Efendi, bu bilgiye yer verirken seçici davranmıştır. Bu bağlamda eser, İsmâil Ferrûh Efendi'nin nadiren kullandığı bir kaynak olmuştur.⁸⁷

Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân* tefsîri, İsmâil Ferrûh Efendi'nin bazı âyetleri açıklarken tercih ettiği bir kaynak olmuştur.⁸⁸

İsmâil Ferrûh Efendi, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin "*Tefsîrü'l-Kur'ân*" adlı eserini kullanarak, bazı tasavvufî yorumları ve nasihatleri aktarmıştır. Bunu yaparken de genellikle "*İmâm-ı Ebu'l-Leys Tefsîri*" ifadesini kullanmıştır.⁸⁹

⁸⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 5.

⁸¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6.

⁸² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6, 7.

⁸³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6.

⁸⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 30.

⁸⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 29.

⁸⁶ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 76, 77-131.

⁸⁷ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 361; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 149.

⁸⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 4, 30.

⁸⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 312.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin kaynaklarından biri, Ebû İshâk İbrâhîm es-Serî ez-Zeccâc'ın "*Meâni'l Kur'ân*" adlı eseridir. Tefsîrin giriş kısmında ve tercümenin ilk bölümlerinde bu esere atıfta bulunmuştur.⁹⁰

Tefsîr-i Mevâkib'de *Tefsîr-i Dimyâtî*'den Hz. Mûsâ ve Firavun'a dair kıssalardan yararlanmışır.⁹¹

İsmâil Ferrûh Efendi, Bakara Sûresinin son âyetinde mîrac hâdisesiyle ilgili hususları açıklarken "*Tefsîr-i Yenâbî*" adlı eserden de istifade etmiştir.⁹²

Eserin kaynakları arasında İbn Saîd b. Osmân ed-Dânî'nin "*et-Teysîr*"i de bulunmaktadır. Misalen en-Nisâ Sûresinin 52. âyetini açıklarken bu eserden faydalanmıştır.⁹³ Ayrıca İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Kâzerûnî Tefsîri*'nden de yararlandığı tespit edilmiştir. Misalen Âl-i İmrân Sûresinin 13. âyetini açıklarken bu kaynağı kullanmıştır. Bu eser Kâşifi'nin kaynakları arasında geçmemektedir.⁹⁴ İsmâil Ferrûh Efendi, bunların dışında nadiren *Tefsîr-i Besâir* ve *Tefsîr-i Âhkaf*'dan da istifade etmiştir.⁹⁵

Tefsîr-i Mevâkib'de hadis kaynaklarına çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Hadisler, sened ve râvi detaylarına girmeden tefsîr kaynaklarından aktarılmıştır. Misalen Bakara Sûresinin 2/286. âyetinde "*Beydâvî'de mestur hadîs-i şerîftir ki*" şeklinde ifadesiyle hâdis nakledilmiştir. Yine Bakara Sûresinin son âyetinde miraç konusunda açıklama yapılırken, *Sahîh-i Müslim*'den Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)'ın rivâyet ettiği bir hadis şu şekilde nakledilmiştir: "*Hz. Fahr-i Risâlet (asm)'a leyle-i Mi'râc'ta üç şey i'tâ olundu: Beş vakit namâz ve sûre-i Bakara'nın âhiri ve ümmet-i Muhammed'den şirk getürmeyen kimsenin günah-ı kebîrinin affi.*"⁹⁶

İsmâil Ferrûh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bazı fikhî konulara genel olarak değinmiştir. Fikhî meselelerde detaylı bilgi arayanları ise muhtelif kaynaklara yönlendirmiştir. Misalen Mâide Sûresinin 5/96. âyetinde deniz avıyla ilgili rivâyetlerin detaylarına girmeden, "*fikhî şerîfe mürâcaate muhtaçtır*" diyerek fikhî

⁹⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 4.

⁹¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 276.

⁹² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 89.

⁹³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 150.

⁹⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 90, 91.

⁹⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 312.

⁹⁶ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 89.

kaynaklara başvurmayı önermiştir.⁹⁷ Yine bir başka konuda, Nûr Sûresinin 24/5. âyetinde geçen zina cezasıyla ilgili olarak Hanefî ve Şâfi mezheplerinin görüşlerini detaya girmeden açıklamıştır.⁹⁸

İsmâil Ferrûh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*'de tasavvufî yorumlara yer vermekle birlikte, tasavvuf ve ahlâkla ilgili eserlere temas etmemiştir. Ayrıca Kâşifi'nin âyetlerin işârî-tasavvufî yorumlarında atıfta bulunduğu *Kuşeyrî Risâlesi*, *Futûhât-ı Mekkiye*, *Tefsîr-i Seâlibî* gibi kaynaklardan faydalanmadığı görülmüştür.⁹⁹

İsmâil Ferrûh Efendi, siyer kaynaklarını doğrudan belirtmek yerine detaylı bilgi için okuyucuları “*tafsîli siyer ve tevârihte görüle*” diyerek bu kitaplara yönlendirmiştir.¹⁰⁰

Tefsîr-i Mevâkib'in meâl özelliklerine gelince bu hususu şöylece ifade etmek mümkündür: Öncelikle belirtmek gerekirse günümüzdeki “meâl” formu Tanzimat dönemiyle başlamıştır ve ilk meâl çalışmalarını gerçekleştirenler arasında Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) ve İsmâil Ferrûh Efendi gibi isimler yer almıştır. İsmâil Ferrûh Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkib*'inin ise kendisinden sonraki meâller için bir kaynak ve tefsîr-meâl tarzında da öncü bir eser olma niteliğine işaret edilmiştir.¹⁰¹

Tefsîr-i Mevâkib, uzun meâl ve kısa tefsîr özelliklerini içeren bir eser olarak değerlendirilebilir. İsmâil Ferrûh Efendi, meâlin içine tefsîr niteliğinde açıklamalar ekleyerek meâl kısmını genişletmiştir. Aynı zamanda tefsîr bölümünde muhtasar ve veciz bir üslup kullanmıştır. Bu da eserini kısa tefsîr olarak nitelendirilebilecek bir vasfa ulaştırmıştır. İsmail Ferruh Efendi'nin tercüme ve telifi, tefsîr-meâl veya açıklamalı meâl biçiminde olması nedeniyle büyük ilgi görmüştür.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib* mukayese edildiğinde, her iki eser arasında meâl ve tefsîr metodu açısından bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. *Mevâhib-i 'Aliyye*'de âyetler kırık meâl şeklinde satır arası aktarılırken, *Tefsîr-i*

⁹⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 210.

⁹⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 99.

⁹⁹ Aldemir, *Hüseyin Vaiz-i Kâşifi ve Mevâkib Tefsiri*, s. 54.

¹⁰⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 93.

¹⁰¹ Düccane Cündioğlu, *Kur'ân Çevirilerinin Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 109; s. Sadrettin Gümüş, “Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meâl Çalışmaları”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2015, S. 5, s. 289.

Mevâkib'de toplu mana verilmiştir. Kâşifî, âyetle ilgili detaylı açıklamalara yer verirken, İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*deki tüm beyanları nakletmemiş ve ihtilafli bazı meselelerde kendi görüşünü sunmuştur. Bu nedenle, *Tefsîr-i Mevâkib* İsmâil Ferrûh Efendi'nin kendi özgün bakış açısı ve metotlarıyla ele alındığında, bu tefsîrin özlü ve muhtasar bir tercüme-telif eseri olma yönünün öne çıktığı görülmektedir.

Tefsîr-i Mevâkib'in meâl değeri açısından dikkat çeken bir diğer unsur, Kâşifî'nin vurguladığı sebab-i nüzûl ilmîne, İsmâil Ferrûh Efendi'nin de aynı derecede önem vermiş olmasıdır. Müfessir, önce âyetin meâlini açıklamış sonra nüzûl sebeplerine odaklanarak bu ilmi ön planda tutmuştur.

Gerek *Mevâhib-i 'Aliyye'*de gerekse *Tefsîr-i Mevâkib*'de meâl sunulduktan sonra, âyetle ilgili anlaşılması zor veya açıklamaya ihtiyaç duyulan yerlerde; kavramsal açıklamalara yer verilmiştir.

Kâşifî, *Mevâhib-i 'Aliyye'*de genel olarak âyetleri “پس” kelimesiyle açıklarken; İsmâil Ferrûh Efendi ise bu kelimeyi “yani” ifadesiyle karşılamıştır.

Günümüz meâl çalışmalarında sıkça kullanılan parantez işareti, *Tefsîr-i Mevâkib*'de dikkat çeken bir unsurdur. Öncelikle Kâşifî, âyetleri öbek öbek çevirdiği için parantez işaretini kullanmamıştır. Bunun yerine, murad olunan manayı âyetin bağlamına ve siyakına göre değerlendirmiş ve kelimenin âyetin konumuna bağlı olarak farklı anlamlar taşıyabileceğini vurgulamıştır. İsmâil Ferrûh Efendi ise manayı anlaşılabilir kılmak için açıklamaları parantez içinde arasöz şeklinde sunmuştur.¹⁰²

Tefsîr-i Mevâkib'de dikkat çeken bir diğer özellik, âyetlerin numaralandırılmasındaki farklılıktır. *Mevâhib-i 'Aliyye'*de âyetler, Mushaf'taki sırayla sunulurken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bazı âyetler anlam bakımından bir arada ele alınarak iki âyet birleştirilebilmiştir. İlgili âyetler birleştirildiği için, sonraki âyetlere ilişkin izahlar da buna uygun olarak devam etmiştir. Dolayısıyla Mushaf'taki âyet numaralarıyla tefsîrdeki âyet numaraları arasında farklılıklar oluşabilmiştir. Bu metodla, âyetlerin içeriğine odaklanılarak, birleştirilen veya ayrılan âyetlerin anlamlarının vurgulanmasının amaçlandığı söylenebilir. Misalen el-Enfâl Sûresinin

¹⁰² Betül Sarıkelçe-Ali Bulut, “*Tefsîr-i Mevâkib*'in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SDÜİFD)*, 2022, S. 49, ss. 88-103.

42. âyeti gibi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*de tek bir âyetken *Tefsîr-i Mevâkib*'de anlam bütünlüğünün sağlanması için iki ayrı âyet olarak sunulmuştur. Benzer şekilde, en-Nisâ Sûresinin 3. ve 4. âyetleri, iki ayrı âyetken *Tefsîr-i Mevâkib*'de birleştirilip tek bir âyet olarak izah edilmiştir.

İsmâil Ferrûh Efendi, âyetlerin anlamını açıklarken kendi görüşlerini meâlin içerisine dercetmiştir. Misal olarak Bakara Sûresinin 2/184. âyetine ilişkin izahını verebiliriz.

Bakara 2/184. âyeti şöyledir:

« أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ
طَعَامٌ مَسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ¹⁰³»

Âyetin meâli *Tefsîr-i Mevâkib* 'de şöyle aktarılmaktadır:

“Ol sizinçün farz olunan siyâm sayılı gündür -ki, yigirmi dokuz ya otuzdur. Ol günlerde sizlerden kim ki marîz ya seferde olub iftâr ittikte, yanî sâim olmadıkta; ol günlerin adedi kadar sıhhat ü râhatı hâlinde sâim olur. Ve dahi tâkati olub, taabden nâşî müftir olan kimselere, fîdye vermek, yanî bir fakiri it'âm itmek vardır. -Ve bu fîdye yâ kavî-i Hanefî buğdaydan beş yüz yigirmi dirhem; ve arpa ve sâirden bin kırk dirhemdir. -Her kim ki, ziyâde hayra sa'y-ı belîğ ide, yanî fîdyeyi ziyâdeten vire, yâhud siyâm ile it'âmı cem ide, ol kimse için ziyâde hayr vardır. Ve size, bu fîdye ve sâir ile ruhsat virilmişken yine sâim olsanız, size hayırludur -eğer fazîlet-i savmi bilerseniz.”¹⁰⁴

Yukarıdaki verdiğimiz misalde, buraya kadar belirttiğimiz parantez kullanımı, “yani” ifadesiyle açıklama yapılması gibi meâl özelliklerinin birçoğu yer almaktadır.

¹⁰³ Bakara 2/184.

¹⁰⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 48, 49.

2. BÖLÜM

TARİH İÇERİKLİ ‘ULÛMU’L KUR’ÂN

Bu bölümde, *Tefsîr-i Mevâkib*'de âyetlerin izahı bağlamında tarihsel yönü öne çıkan; mekki-medeni, esbâbun'-nüzûl, nâsih-mensûh, kısasu'l-Kur'ân, isrâiliyât gibi ilimler incelenecektir. Bunun için de önce söz konusu ilimlerle ilgili genel bilgi verilip ardından *Tefsîr-i Mevâkib*'de yer alan izahlar ele alınacaktır.

1. MEKKÎ-MEDENÎ

Kur'ân, belli bir topluma, zaman dilimine ve mekâna hitap ettiği için, o dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Kur'ân'ın mekkî ve medenî olarak nitelendirilmesi ile ilgili muhatap, zaman ve mekânı esas alan ölçütlerden en çok tercih edileni, zamanı esas alandır; hicretten önce inzâl olan âyet ve sûrelerin mekkî, sonra inzâl olanların ise medenî olmasıdır.¹⁰⁵ Bu ayırım, nâsihi mensûhtan ayırt etmeye,¹⁰⁶ âyetlerin teşri' tarihini anlamaya ve Kur'ân'ın tağyir ve tahriften korunmuş olarak ümmete ulaştığına dair delil sunmaktadır. Bu bakımdan bu ilmi bilmeye ihtimam gösterme gerekliliği âlimler tarafından sıkça dile getirilmiştir.¹⁰⁷

Âlimlerin mekkî-medeni ayırımında farklı yöntemler benimsemesi, Kur'ân'daki mekkî ve medenî sûre ve âyet sayılarında birtakım farklılıklara neden olmuştur. Misalen, Zerkeşî'ye göre sûrelerin seksen beşi mekkî, yirmi dokuzu medenî, Suyûtî'ye göre seksen ikisi Mekkî, yirmisi Medenî, on ikisi ihtilaflıdır.¹⁰⁸ Genel kabule göre Kur'ân'da seksen altı mekkî ve yirmi sekiz medenî sûre

¹⁰⁵ ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân (I-IV)*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Sûrekâuh, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1376/1957, c. 1, s. 187; es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân (I-IV)*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), el-Hey'etu'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, y.y. 1394/1974, c. 1, s. 36; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân, (I-II)*, Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh, 3. Baskı, y.y, ts, c. 1, s. 193; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 24. Baskı, y.y. 2000, s. 169; Abdulhamit Birişik, "Sûre", *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, s. 538, 539.

¹⁰⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 36.

¹⁰⁷ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 195; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 59.

¹⁰⁸ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 194.

bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu bağlamda, *Tefsîr-i Mevâkib*'de sûrelerin mekkî-medenî dağılımı ve bu ayrımın mahiyeti hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Öncelikle genel olarak ifade etmek gerekirse, *Mevâhib-i 'Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de sûrelerin mekkî ve medeniliği konusu yer almaktadır. Her iki tefsîrde bazı farklılıklar görülmekle birlikte, sûrelerin mekkî ve medeniliğinin ele alınışı hususunda genel olarak benzerlik görülmektedir. Buna göre her iki tefsîrde, sûrenin ismi verildikten sonra bahsi geçen sûrenin mekkî-medenî olduğu kısaca belirtilmekte, ardından sûrenin kaç âyetten müteşekkil olduğu zikredilmektedir. Misal olarak; "سورة الاخلاص مكية وهي اربع آيات"/"سورة الفاتحة وهي سبع آيات مكية" şeklinde Fâtiha ve İhlâs Sûresinin ismi verildikten sonra sûrenin kaç âyetten oluştuğu belirtilmekte ve ardından sûrenin mekkî veya medenî olup olmadığına dair açıklamalar yapılmaktadır. *Tefsîr-i Mevâkib*'de geçen mekkî ve medenî sûrelerin sıralaması tezimizde ayrıntılı tablolar halinde gösterilmiştir.

Mekkî için: Bakınız Tablo 1.

Medenî için: Bakınız Tablo 2.

Mevâhib-i 'Aliyye'den farklı olarak *Tefsîr-i Mevâkib*'de, üç sûrenin mekkî ya da medeniliği hususunda ihtilaf bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Bunlar Ra'd,¹¹⁰ Rahmân,¹¹¹ Felak¹¹² Sûreleridir. İsmâil Ferrûh Efendi, Ra'd Sûresinde, "مكية او مدنية" (mekkî veya medenî); Felak Sûresinde "مختلف فيه" (ihtilaf vardır)¹¹³ ifadeleriyle bu sûreleri net bir şekilde mekkî veya medenî olarak sınıflandırmamaktadır.

Mekkî bir sûrede medenî, medenî sûrelerde mekkî âyetler mevcut olması hususunda,¹¹⁴ tefsîrden şu misali zikredebiliriz: *Tefsîr-i Mevâkib*'de Fâtiha Sûresinin; mekkî-medenî oluşuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

"İşbu "Seb'u'l Mesâni" tesmiyesi yedi âyet olduğunda ittifâk olunub, ancak "mesâni" kavlinde ba'zıları, "İki defa nâzil oldu ki, evvela Mekke-i

¹⁰⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 187; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 201; Birışık, "Sûre", s. 538, 539.

¹¹⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 418; Ayrıca bkz. Ra'd Sûresi *Mevâhib-i 'Aliyye*'de mekkî sûre olarak geçmektedir. Kâşîfî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 532.

¹¹¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 393; Ayrıca bkz. Rahmân Sûresi *Mevâhib-i 'Aliyye*'de medenî sûre kategorisinde ele alınmaktadır. Kâşîfî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1199.

¹¹² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 523.

¹¹³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 523; Ayrıca bkz. Felak Sûresi *Mevâhib-i 'Aliyye*'de medenî sûre kategorisinde ele alınmaktadır. Kâşîfî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1383.

¹¹⁴ ez-Zerkânî, *Menânil*, c. 1, s. 199.

*Mükerra'de, ba'dehû Medine-i Münevvere'de" yahud, "Medine-i Münevvere'de fazilet-i sûre beyân olundu dîmişler."*¹¹⁵

Aynı zamanda *Tefsîr-i Mevâkib*'de medenî sûre içerisinde mekkî âyetin bulunduğuna ilişkin izahlar da söz konusudur. Misal olarak Medine'de nazil olduğu belirtilen Bakara Sûresinin bazı âyetlerinin Mekke'de nazil olduğu *Tibyân*'dan nakille beyan edilmektedir. Buna göre "فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا"¹¹⁶ ve "لَيْسَ عَلَيْكَ هُدْيُهُمْ"¹¹⁷ âyetlerinin Mekke'de nâzil olduğu, "وَاتَّقُوا يَوْمًا"¹¹⁸ âyetinin de Mekke'de Minâ'da nâzil olduğu izah edilmektedir.¹¹⁹ Ancak, bu açıklamalardan sonra müfessirin herhangi bir tercihte bulunmadığı görülmektedir.

Her iki eserdeki mekkî medenî ile ilgili diğer hususları mukayeseli olarak şöyle ifade edebiliriz:

Mevâhib-i 'Aliyye'de Mümtehine ve İnsân Sûreleri mekkî olarak değerlendirilirken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu sûrelerin medenî olarak izah edildiği görülmektedir.

Mevâhib-i 'Aliyye'de Âdiyât, Asr, Mâûn Sûreleri için "مَكِّيَّةٌ وَ قَيْلٌ مَدَنِيَّةٌ" ifadesiyle mekkî veya medenî olabileceği belirtilirken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu sûrelerin sadece mekkî olduğu zikredilmektedir. Aynı şekilde Beyyine ve Zilzâl Sûrelerinin *Mevâhib-i 'Aliyye*'de "مَدَنِيَّةٌ وَ قَيْلٌ مَكِّيَّةٌ" şeklinde mekkî-medenî olma ihtimali vurgulanırken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu sûrelerin sadece medenî olduğu ifade edilmiştir.

Sonuç olarak, *Tefsîr-i Mevâkib*'de toplam seksen beş sûrenin mekkî, yirmi altı sûrenin medenî olduğu ve üç sûrede ihtilafın bulunduğu görülmektedir. Bu üç sûre hakkında Kâşifi görüş belirtirken, İsmâil Ferrûh Efendi ise sadece "mekkî ya da medenîdir" şeklinde beyanda bulunmuştur. İsmâil Ferrûh Efendi, Mümtehine ve İnsân Sûrelerinde Kâşifi'ye göre farklı bir görüşle, bu sûrelerin medenî olduğunu ifade etmiştir. Kâşifi'nin mekkî veya medenî olabileceğine ilişkin bilgi verdiği sûrelerde İsmâil Ferrûh Efendi, ilk zikredilen seçeneği tercih etmiştir. *Mevâhib-i 'Aliyye*'de, Ra'd, Rahmân ve Felak Sûrelerinin mekkî veya medenî olduğu açıkça

¹¹⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 4, 5; Ayrıca bkz. Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 2.

¹¹⁶ Bakara 2/109.

¹¹⁷ Bakara 2/272.

¹¹⁸ Bakara 2/281.

¹¹⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6.

beyan edilmişken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu konuda ihtilaf olduğunu belirtilmiştir. İhtilaf bulunan bu üç sûre ile ilgili olarak, Kâşifî görüş belirtmişken, İsmâil Ferrûh Efendi sadece “mekkî ya da medenîdir” şeklinde beyanda bulunmuştur. İsmâil Ferrûh Efendi, sadece iki sûrede, yani Mümtehine ve İnsân sûrelerinde, Kâşifî'ye göre farklı bir görüş sunarak bu sûrelerin medenî olduğunu ifade etmiştir.

Ayrıca yeri gelmişken şu hususu da ifade edebiliriz: *Tefsîr-i Mevâkib*'de sûre isimlerinde Allâh'a, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e veya peygamberlere nispetle tâzim bildiren ifadeler sûrenin yanına derc edilmektedir: Misalen Yûnus Sûresinde “سورة يونس عليه السلام”¹²⁰ Yûsuf Sûresinde, “سورة يوسف عليه السلام”¹²¹ ibaresiyle; Muhammed Sûresinde, “سورة محمد صلى الله تعالى عليه و سلام”¹²²; Rahmân Sûresinde, “سورة الرحمن جل ذكره”¹²³ ifadeleri yer almaktadır.

2. ESBÂBU'N-NÜZÛL

Esbâb-ı nüzûl terkibi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin ya da bir sûresinin nâzil olmasına yol açan olay, durum veya soru manasına gelmektedir.¹²⁴ Söz konusu ilim, bazı âyetlerin ne gibi sebeplere binaen indirildiğini açıklamaktadır. Esasen âyetler iki yönde incelenmektedir: Birincisi, bir suâle binaen veya bir hâdisenin gerçekleşmesi üzerine nâzil olan âyetler -ki müfessirler, bu guruba giren âyetlerin sayısının yaklaşık 500 olduğunu belirtmişlerdir.¹²⁵ İkincisi ise herhangi bir soru bulunmadan veya bir hâdiseye bağlı olmadan nâzil olan âyetler.¹²⁶ Bu guruba giren âyetler, bir nedene bağlı olmadan nâzil olup genellikle insanların gereksinim duydukları konularda onların bilgi sahibi olmalarını sağlamak, onları eğitmek ve inzâr etmek gibi gayelerle vahyedilmiştir.¹²⁷

¹²⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 305.

¹²¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 393.

¹²² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 350.

¹²³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 393.

¹²⁴ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 106; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 10. Baskı, Beyrût 1977, s. 132; Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 11, s. 360.

¹²⁵ Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, c. 11, s. 360.

¹²⁶ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 106; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, DİB Yayınları, Örnek Matbaası, Ankara 1955, s. 137.

¹²⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 101-103; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 113.

Bir âyetin sebab-i nüzûlüne vâkıf olmadan ve âyetin değindiği konuyu bilmeden o âyetin kastını ve tefsîrini kavramak mümkün görünmemektedir.¹²⁸ Esbâb-ı nüzûlün bilinmesi, hükümlerin teşri'ne götüren sebeplerin bilinmesine yardımcı olmaktadır.¹²⁹ Allâh'ın murâd ettiği anlam, sebab-i nüzûlün anlaşılmasıyla daha iyi kavranmaktadır. Çünkü sebab-i nüzûle vâkıf olmak müsebbibin bilinmesini kolaylaştırmaktadır.¹³⁰

Tefsîr-i Mevâkib'de geçen esbâb-ı nüzûle dair rivâyetlere gelince, nüzûl sebeplerine konu olan çok sayıda âyette ilgili rivâyetlerin nakledildiği görölmüştür. Bunlar, gerek *Mevâhib-i 'Aliyye*'de bulunan gerekse İsmâil Ferrûh Efendi'nin zeyil türünden¹³¹ naklettiği rivâyetlerdir. Bu rivâyetler genellikle âyet meâlinin verildiği bölümden sonra zikredilmiştir; nüzûl sebebinin belirtilmesi amacıyla da yıldız işareti kullanılmıştır.

Tefsîrde esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin naklinde yaygın olarak kullanılan ifade kalıpları şöyle listelenebilir:

Sebeb-i nüzûl-i âyet-i kerîme bu vecihle mervîdir. (سبب نزول آیت کریمه بو وجهله مرویدر)

Mervîdir ki bu âyet-i kerîme nâzil olmuştur. (مرویدرکهبو آیت کریم نازل اولمشدر)

Bu âyet-i kerîme.....nâzil olmuştur. (بو آیت کریمه.....نازل اولمشدر)

Bu âyetin sebab-i nüzûl-ü böyle mervîdir ki. (بو آیتک سبب نزولی بویله مرویدر که)

Sebeb-i nüzûl-i âyet-i kerîme (سبب نزول آیت کریمه)

Ol anda bu âyet-i kerîme.....nâzil oldu. (اول آنده بو آیت کریمه نازل اولدی)

Ol sebepten âyet-i kerîme nâzil olmakla (اول سبیدن بو آیت کریمه نازل اولمغله)

Bu geçen âyet-i kerimeyi gönderdi. (بو کچن آیت کریمه ی کوندردی)

Dînildi ki: Bu âyetin sebab-i nüzûlü (دینلدی یکه بو آیتک سبب نزولی)

Sebeb-i nüzûlü şu vecihledir ki (سبب نزولی شو وجهله در که)

Dînildi ki: ...anın hakkında münzeldir. (دینلدیکه.....انگ حقنده منزلدر)

Bu âyet-i kerîmeyi inzâl eyledi. (بو آیت کریمه ی انزال ایلدی)

¹²⁸ el-Vâhidî (ö. 468/1075), *Esbâbu'n-Nuzûl* (I), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân 1411/1991, 1. Baskı, s. 10.

¹²⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 22; Ayrıca bkz. Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1423/2003, s. 136; Muhammed bin Sâlih el-'Useymîn, *Usûl fi't-Tefsîr*, Mektebetu'l İslâmiyye, y.y. 1422/2001, s. 11.

¹³⁰ es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Lubâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nuzûl* (I), Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, y.y. 1422/2002, 1. Baskı, s. 71; ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 1, s. 109; Ayrıca bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 22-27.

¹³¹ Çelik, "19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi, s. 254.

Dînildi ki: ...âyeti nâzil oldu. (دینلديکه آيتی نازل اولدی)

Bu âyet-i sâbık nâzil oldu. (بو آیت سابقه نازل اولدی)

Sebeb-i nüzûl-i âyet bu vecihle rivâyet olundu ki. (سبب نزول آیت بو وجهله روایت اولد یکه)

Tefsîr-i Mevâkib'de nüzûl sebebi rivâyetlerinin naklinde bazı hususlar dikkat çekmektedir. Buna göre genellikle nüzûl sebeplerinin zikredilmesinin meâl ve tefsîrle iç içelik arz ettiği görülmektedir; bir sebep-i nüzûl rivâyeti geçtiğinde, genel olarak ayrıca tefsîrî açıklama yer almamaktadır. Müfessirin, rivâyetleri aktarırken yukarıda bahse konu olan ifadeleri kullanmanın yanı sıra, sebep-i nüzûlü belirtmeden de rivâyetleri naklettiği olmuştur. Yani, bazen “*inzâl edildi*”, “*münzeldir*”, “*sebeb-i nüzûlü şu vecihledir*” gibi ifadelerle sebep-i nüzûlü açıklarken, bazen de bu kalıplardan bağımsız olarak rivâyetleri aktarmıştır.

2.1. Yer Bakımından

Bu başlık altında *Tefsîr-i Mevâkib*'de geçen sebep-i nüzûl rivâyetlerinin zikredilme şeklini misallerle ele alacağız. Konuyu ele alırken de esbâb-ı nüzul konusunun temel kaynaklarından Vâhidî (ö. 468/1076)'nin “*Esbâbu'n-Nüzûl*” ve Suyûtî (ö. 911/1505)'nin “*Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*” adlı eserleriyle karşılaştırmalar yapacağız.

2.1.1. Âyet Meâli Verildikten Sonra Sebeb-i Nüzûl Rivâyetinin

Zikredilmesi

Tefsîr-i Mevâkib'de âyetin meâli aktarıldıktan sonra; tefsîri yapılmış ve ardından nüzûl sebebi zikredilmiştir. Misal olarak Hacc Sûresindeki şu âyetin izahı verilebilir:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلَقَى الشَّيْطَانَ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي “
132» الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

İsmâil Ferrûh Efendi'nin üslubunu yansıtmak açısından âyetin meâlinin tümünü vermek faydalı olacaktır:

¹³² Hacc 22/52.

“Senden mukaddem sâhib-i şeriat resûlden ve anın şeriatına tabi nebîden birini göndermedik, illâ ol resûl ü nebî okumak yâhud kendi nefsinden bir şey söylemek murad ittiği zamân, şeytân anın ol kıraat ya kelâmına bir şey ilkâ ider. Ol şeytanın ilka ittiğini Allâh nesh u ibtâl ider, ba’dehû kendi âyetlerini hükm ü isbât ider. Allâhu Teâlâ nâsın ahvâlini bilici ve hükmünü icra edicidir.”¹³³

Tefsîr-i Mevâkib’de, âyetin nüzûl sebebi şu şekilde nakledilmiştir:

“Bu âyet-i kerîmede Peygamber (s.a.v.)’in emniyyetine şeytânın ilkâsı hususunda ba’zı ehl-i tefsîr kendi lisân-ı mübârekelerinden sudûruna zâhib oldular ise de, kütüb-i mu’tebere-i müteaddideden ahz ile “Mevâhib” böyle yazar ki: Süre-i ve’n-necm” nazil oldukta Peygamber (a.s.m) anı Mescid-i Haram’da mecma-i Kureyş’te fehm olunsun deyû âyetlerde tevakkuf iderek okudu. Bu vecihle “أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَالشَّائِئَةَ الْآخَرَىٰ”¹³⁴ âyetlerini okuyub tevakkuf ittikte ol aralıkta şeytân fırsat bulub, müşriklerin kulaklarına “تلك الغرائق الاعلىٰ وان شفاعتهن لترتجى” kelâmını vaz eyledi ki, ma’nâsı: “Bu beyaz kuğuya şebîh putların şefâati ümid olunur” dîmektir. Bu kelâmla, “Bizim putlarımızı medh itti” deyû Kureyş mesrûr oldular. Hattâ, sûrenin âhirinde secde vukûuyla mü’minler ile ekser müşrikler dahi secde ittiler. Cibril (a.s.) nâzil olub, bu hâli Peygamber (asm)’a arz ittikte gâyet mukedder olmakla Hak Teâlâ, tesliyyet-i hâtırlarıçün bu âyet-i kerîmeyi inzâl eyledi.”¹³⁵

Yukarıda yer alan metin, Hac Sûresi 22/52-54. âyetlerinin yanı sıra en-Necm Sûresi 53/19-20 âyetleriyle ilgili açıklamaları da içermektedir. Burada gârânik kıssasının ana unsurunu teşkil eden nüzûl sebebine ilişkin bilgiler de zikredilmiştir. Buna göre Necm 53/19-20. âyetleri nazil olduğunda Peygamber (s.a.v.) Kureyş’in toplandığı sırada Mescid-i Harâm’da kolay anlaşılması için âyetleri durarak okur. Bu aralıkta şeytân fırsatını bulup, müşriklerin kulaklarına “تلك الغرائق الاعلىٰ وان شفاعتهن لترتجى” kelâmını söyler ki “Bizim putlarımıza medh itti” “Bu beyaz kuğuya benzer putların şefaati ümid olunur” anlamındadır. Bu kelâm aracılığıyla Kureyş, putlarının medhedildiğini düşünerek memnun olmuşlar ve sûrenin secde âyetine kadar olan kısmında müminler ve çoğu müşrikler secde etmişlerdir. Sonrasında Cebrâîl (a.s.) durumu Hz. Peygamber (s.a.v.)’a arz ettiğinde bu âyet-i kerîme inzâl olmuştur.¹³⁶

¹³³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 80.

¹³⁴ Necm 53/19, 20.

¹³⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 385.

¹³⁶ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 740; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 80; Ayrıca bkz. İbnu’l-Cevzî Ebu’l-Ferec, Cemâlüddîn Abdurrahmân (ö. 597/1200), *Zâdu’l-Mesîr fi İlmi’t-Tefsîr*, (Thk. Abdurrezzâk el Mehdî, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1. Baskı, Beyrût 1422/200, c. 3, s. 243; Ebu’s-Su’ûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (ö. 982/1574), *İrşadu’l-Akli’s-Selîm İlâ Mezâye’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru İhyâi’t-Tûrâsi’l-‘Arabî, Beyrut ts., c. 2, s. 243.

Yukarıda zikri geçen olayın ilgili temel kaynaklarda da konu edildiği görülmektedir. Buna ilişkin müfessir Vâhidî, cumhur ulemanın ittifak ettiği hususu belirtmiştir ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in vahiylerle Allah kelâmı olmayan bazı sözler karıştırdığı yönündeki iddiaların yalan olduğunu ifade etmiştir.¹³⁷ Suyûtî ise Saîd b. Cübeyr’e ait ilk rivâyet dışındaki tüm rivâyetlerin ya zayıf ya da munkatı olduğunu değerlendirmesinde bulunmuştur.¹³⁸

2.2. Sayı Bakımından

2.2.1. Bir Âyet İçin Bir Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi

Tefsîr-i Mevâkib’de her âyet için genellikle tek bir nüzûl sebebi verilmiştir. Zaman zaman farklı rivâyetlerin varlığından bahsedilse de, bu rivâyetlerin detayına girilmeden genellikle tercih edilen görüş aktarılmıştır. Misal olarak Hadîd Sûresi 57/16. âyeti üzerinden bu durumu inceleyebiliriz. Âyetin nüzûl sebebi şu şekilde verilmiştir:

“Dinildi ki: Mü’minler Mekke’de iken tâat ü ibâdete sa’y-i tâm iderlerdi. Maahâza fakr u kahtta idiler. Vaktâ ki Medine’ye hicret idüb, rızık u ni’mete vâsıl oldular, ol vazîfe vü âdetleri olan tâat ü ibâdâta âsâr-ı kusûr u fütürları numayan olmakla bu âyet-i kerime nazil oldu.”¹³⁹

İsmâil Ferrûh Efendi, zikredilen âyetin nüzûl sebebini sahabilerle ilişkilendirerek açıklamıştır. Mekke döneminde müminlerin zorluklarla karşılaştıkları ve ibadetlerine özen gösterdikleri, ancak Medine’ye hicret ettiklerinde rızık ve nimetlere kavuşmalarının bazı müminlerde ibadetlerde gevşeme ve azalmaya neden olduğunu belirtmiştir. Kâşifî ise münafıkların durumunu ele alarak izahta bulunmuş ve kalbin gaflette olmasını münafıkların durumuyla ilişkilendirmiştir. Ayrıca şiirden istişhad yapmış ve tasavvufî açıklamalarda bulunmuştur.¹⁴⁰ Diğer yandan Vâhidî,

¹³⁷ el-Vâhidî, *Esbâbu ’n-Nuzûl*, s. 319.

¹³⁸ es-Suyûtî, *Lubâbu ’n-Nukûl*, s. 178.

¹³⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 407, 408.

¹⁴⁰ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1220.

farklı bir rivâyeti aktararak âyetin münafıklarla ilgili olduğunu belirtirken,¹⁴¹ Suyûtî de benzer bir rivâyete eserinde yer vermiştir.¹⁴²

2.2.2. Bir Âyet İçin Birden Fazla Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi

Tefsîr-i Mevâkib'de nadiren de olsa bazı âyetlerde bir âyet için iki veya üç sebeb-i nüzûl rivâyeti zikredilmiştir. Tahrîm Sûresi 66/1. âyeti¹⁴³ misalinde farklı rivâyetlere dayalı olarak iki farklı nüzûl sebebi şu şekilde aktarılmıştır:

“Bu âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlünde iki rivâyet olmakla, biri bu ki, Hazret-i Risâletpenâh Efendimiz (a.s.m.) bal şerbetini severler idi. Zeyneb (r.a.) bir miktar asel tedarik itmekle, Efendimiz anın hânesini teşrîflerinde şerbet yapub virdi. Ba'zı ezvâc-ı tâhirat buna vakıf olub giran gelmekle. Âişe vü Hafsa (r.a.) ittîfak ittiler ki, şerbeti içüb kangımızın hânesine gelirse, “Ya Resûlallah! Ağunda meğâfir râyihâsı şemm olunur!” deyû. “Bu “meğâfir”, garfat nâm ağaçtan samg gibi seyelân ider bed râyihâlî bir şey imiş. Vâkian anların hânelerini teşrîflerinde mütefikan bu kelâmı söylediklerinde, “Ben Zeyneb'in hânesinde bal şerbeti içtim” didi. Anlar, “Belki zanbur, aseli garfat çiçeğinden almıştır” didiler. Bunu tekrar be tekrar söylediklerinde, “Vallâhi kendü nefsim için bundan sonra harâm ideyim” didi. Binâenaleyh, bu âyet-i kerîme nâzil oldu.

Ve bir rivâyet dahi bu ki: Hafsa (r.a.)'nın nöbetinde hânesine teşrîflerinde Hafsa (r.a.) me'zûnen pederine gitmiş bulunmakla Mâriye-i Kibtîyyeyi çağırub hizmetiyle serfirâz itti. Hafsa (r.a.) muttali' oldukta melûl oldu. Hazret (a.s.m.) buyurdu ki: “Mâriye'yi kendime harâm idersem râzî olur musun?” buyurdu. Hafsa, “Bela” dimekle Peygamber (a.s.m.), “Bu hususu kimseye söyleme!” buyurdu. Hafsa (r.a.) fi'l-hal Âişe (r.a.)'ya müjde idüb, “Mâriye'den halâs olduk” didi. Binâenaleyh, bu âyet-i kerîme nazil oldu.”¹⁴⁴

Tefsîrde “*Bu âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlünde iki rivâyet olmakla, biri bu ki*” diyerek ilk rivâyet nakledilmiştir. Ardından “*Ve bir rivâyet dahi bu ki*” ifadesiyle ikinci rivâyet açıklanmıştır. *Mevâhib-i 'Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de zikredilen ilk rivâyete göre Zeynep (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bal şerbeti ikram etmiş ve eşlerinin bazısı bu durumu hoş karşılamamıştır. Bu olay ardından âyet nazil olmuştur. İkinci rivâyette ise Hafsa (r.a.)'nın nöbetinde Hz. Peygamber (s.a.v.) Mâriye-i Kibtîyye'yi çağırub, onun hizmetinde bulunmuş, sonra da Hafsa (r.a.)'ya bu

¹⁴¹ el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 785.

¹⁴² es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 253.

¹⁴³ “*يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَرْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ*” “*Ey peygamber! Allâh'ın sana helâl kıldığını, eşlerini hoşnut etmek arzusuyla niçin kendine haram kılıyorsun? Bununla beraber Allâh bağışlayıcıdır, merhametlidir.*”

¹⁴⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1271; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 440.

durum bildirilmiştir. Eşler arasındaki bu durum ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yaptığı îlâ yemini, âyette belirtilen konunun esasını oluşturur. Her iki eserde ezvâc-ı tâhirât ile ilgili isim farklılıkları belirtilmiş ve iki farklı rivâyet zikredilmiştir.¹⁴⁵

Her iki tefsîrde Tahrîm Sûresi 66/1. âyet misalinde olduğu gibi, farklı rivâyetler tercih belirtilmeksizin aktarılmıştır. Bu tutumdan hareketle kanaatimizce, farklı rivâyetlerin değerlendirilmesi ve tercih edilmesinin okuyucuya bırakıldığını belirtmek mümkündür

Tefsîrde nadir de olsa bir âyet için üç farklı sebab-i nüzûl rivâyeti nakledilmiştir. Bu duruma Bakara Sûresindeki şu âyete ilişkin izahı misal verilebilir:

“*وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ*” *“İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allâh'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allâh, kullarına çok şefkatlidir.”*¹⁴⁶

Âyet hakkındaki sebab-i nüzûl şu şekildedir:

“Bu âyetin nüzûlünde mervidir ki: Kureyş'in mekren istid'âlarına sahâbeden Asım bin Sabit el-Ensari'ye terfikan Hubeyb bin Adıyyi'l-Ensâri ve ma'lumü'l-esâmi beş kimseyi Peygamber (a.s.m.) Mekke'ye göndermiş. “Raci” nam mahalle vardıklarında, yetmiş süvari-i Kureyş gelüb harb-i azim ile beş sahâbeyi şehid ve Hubeyb ile Zeyd bin Desine'yi esir ittiler. Sonra Zeyd'i dahi şehid ve Hubeyb'i hayyen salb eylediler. Hubeyb-i maslubi dardan ahz için izn-i Peygamber aleyhisselamla Zübeyr bin Avvam u Mikdad bin Esved (r.a.) Medine'den Mekke'ye gidüb, dar etrafında yetmiş bekçi var iken Hubeyb'i alub Medine'ye teveccühlerinde, veralarından yetmiş kişi iriştiklerinde, Hubeyb'i esbden zemine vaz' hâlinde, zemin Hubeyb'i yutmakla, “beli'u'l-arz” mülakkab olmuştur. Zeyd ile Mikdad ol ta' kib idenlerle cenk iderek halâs olub Medine'ye geldiklerinde, ol iki sahabe hakkında bu âyet-i kerime nazil olmuştur, dinildi.

Ba'zılar, “Suheyb-i Rumi, Allah ve resûlu rızası için cümle malını müşriklere virüb Medine'ye hicret itmekle anın hakkında nazil olmuştur.” didi.

*Ve ba'zılar, “Şeb-i garda Hz. Ali (r.a.), Peygamber (a.s.m.)'in firaşında ganûde ve canını of Hazrete feda itduğine mebnidir” didi.”*¹⁴⁷

¹⁴⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1271; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 440; Ayrıca bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Ensârî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân (I-XX)*, (Thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim el-'Itfiyyiş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kâhire 1384/1964, c. 18, s.177; es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 270; Ebu's-Su'ûd, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, c. 8, s. 266.

¹⁴⁶ Bakara 2/207.

¹⁴⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 65; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 55, 56.

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de âyet hakkında ortak olarak zikredilen ilk nüzûl sebebi, Kureyşlilerle arasında gerçekleşen harpten kurtulan iki sahâbî ile ilgilidir. İkinci nüzûl sebebi, Suheyb-i Rûmî'nin Allâh ve Resûlü'nün rızâsı için tüm malını infak edip Medîne'ye hicret etmesi hakkındaki rivâyettir. Kâşifî, bu rivâyetin ardından infak ile ilgili şiiirden istişhadda bulunur. Söz konusu tefsîrlerde geçen üçüncü nüzûl sebebi ise Hicrette mağaraya sığındığı gecede Hz. Ali (r.a.)'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yatağında uyuması ve Hz. Muhammed (s.a.v.) için canını tehlikeye atması hakkındadır.¹⁴⁸

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de zikredilen, üç farklı sebab-i nüzûl râvî ve kaynak belirtilmeksizin ve herhangi bir tercih yapmaksızın rivâyet edilmiştir. Kâşifî, rivâyetlere ek olarak şiiirden istişhadlarda bulunmuş İsmâil Ferrûh Efendi ise bunlara yer vermemiştir.

Diğer taraftan Vâhidî ve Suyûtî'ye klasik esbab-ı nüzul kaynaklarında söz konusu üç rivâyetlere dair bazı izahlar söz konusudur.¹⁴⁹

2.2.3. Bir Sûrenin Tamamı Hakkında Sebeb-i Nüzûl Zikredilmesi

*Tefsîr-i Mevâkib'*de sûrenin tamamıyla ilgili nüzûl sebebine Yûsuf Sûresinde yer verilmiştir. Sûrenin tamamına dair nüzûl sebebi şu şekilde aktarılır:

“Ulemâ-i Yehûd, rüesâ-i müşrikîne, “Muhammed'e, âl-i Yakub'un Şam'dan Mısır'a intikâlinden ve Yûsuf (a.s.)'in kıssasından sual idin” dimeleriyle bu sûre nâzil oldu.”¹⁵⁰

Her iki tefsîrde, Yahudi âlimlerinin ve müşrik liderlerinin Yakub (a.s.)'ın Mısır'a gitmesi ve Yûsuf (a.s.)'in kıssası hakkındaki soruları üzerine bu sûrenin tamamının nâzil olduğu ifade edilmiştir.¹⁵¹

Vâhidî, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının geçmiş ümmetlerin kıssalarını sormaları üzerine Yusûf 12/3. ve Zümer 39/23. âyetlerinin nâzil olduğunu iki farklı

¹⁴⁸ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 65; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 55, 56; Farklı rivâyetler için Bkz. Ebu'l-Leys Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed (ö. 375/985), *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-Ulûm)*, y.y. ts., c. 1, s. 136; İbnu'l-Cevzî Ebu'l-Ferec, *Zâdu'l-Mesîr*, c. 1, s. 172. el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 3, s. 20. Ebu's-Su'ûd, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, c. 1, s. 211.

¹⁴⁹ Bkz. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 67, 68; es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 40.

¹⁵⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 393.

¹⁵¹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 501; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 393.

tarikle aktarmıştır. Ancak nüzûl sebebinin sûrenin tamamı hakkında olmasıyla ilgili bilgi vermemiştir.¹⁵² Suyûtî, bu tefsîrde ifade edildiği gibi, Yahudi âlimleri ve müşriklerin reisleri arasında geçen diyalog olarak değil, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabı arasında gerçekleşen bir hadise şeklinde ifade etmiştir.¹⁵³ Sûrenin tamamı hakkında nüzûl sebebi olduğunu açıkça zikretmemesine rağmen müteakib âyetlerde muhtelif bir sebab-i nüzûl vermediği için Suyûtî'nin de bu rivâyeti sûrenin tamamına mukabil nüzûl sebebi kabul ettiği şeklinde bir çıkarım yapabiliriz.

2.3. Âyet Bakımından

2.3.1. Bir Grup Âyetle Alâkalı Ortak Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Zikredilmesi

İsmâil Ferrûh Efendi, Kâşifî gibi aynı sûrede art arda gelip hakkında tek bir nüzûl sebebi zikredilen âyetler için nadiren de olsa ortak sebab-i nüzûl rivâyeti vermektedir. Bu yöntemle farklı sayılarda, toplu nakillerde bulunan yerler mevcuttur. Bu toplu zikredilen nüzûl sebepleri bazen üç âyetle sınırlı kalırken bazen seksen âyete kadar ulaşabilmektedir.

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de Mâide Sûresinde 106, 107, 108. âyetleri ile ilgili ortak bir nüzûl sebebi, benzer rivâyetlere dayanarak nakledilmiştir. *Tefsîr-i Mevâkib'*de “Üç âyât-ı kerîmelerin sebab-i nüzûlünde rivâyet olundu ki” şeklinde bir grup âyet için ortak rivâyet şu şekilde açıklanmaktadır:

“Bu üç ayat-ı kerimelerin sebab-i nüzûlünde rivâyet olundu ki: Temimu'd- Dârî ve Adiy ibn-i Hâtim, İslâmlarından mukaddem Medine'den ticaret için Şam'a giderken Amr bin el-As'in mevlâsı Budeyl nâm Müslim dahi anlarla gitti. Şam'a vardıklarında Budeyl hasta olmakla, cemi-i metâini bir kağıda yazıp Temim ve Adiy'e bildirmeksizin anı ba'zı metâinin arasına gizledi. Ba'dehü vece-i müştred oldukta cemi-i emtiasını Temim ve Adiy'e teslim idüb Medine'de ehline virmelerini ismarladı. Budeyl vefât ettiğiinde bir gümüş kase içinde üç yüz miskal gümüşünü emtiasından ahz ile ma'dasını Medine'ye götürüb Budeyl ehline virdiler. Verese ol kâğıtta muharrer kase ile gümüşü bulamadıklarında, filhal Temim ve Adiy'e varub, “Bu size virdiği meta'dan maraz-ı mevtinde bir şey sattı mı?” didiler. Anlar, “Satmadı” didiler. Verese, “Emtia içinde kâğıt bulduk. Bir kâse ve içinde gümüş tahrir ider” didiler.

¹⁵² el-Vâhîdî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 275.

¹⁵³ es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 150.

Temim ve Adıyy “Bize virdiği budur, gayrisini bilmeyiz” deyû inkâr ittiler. Huzur-i Nebevi’de murâfaalanında inkârları üzere ısrar u yemin itmeleriyle sebilleri tahliye olundu, Ba’dehû kase anların yedinde bulunub verese ile münâzaa olundukta “Biz bunu Budeyl’den satın aldık, lakin bu işti ramıza şahid olmamakla ikrar itmeyi istemedik” didiler. Verese yine anları Peygamber (a.s.m.)’a ihzârlarında “فَأَنْ عَثِرَ” âyeti nazil olmakla, veresenin kavminden Amr bin el-As ve Muttalib bin Ebi Vedaa, ol kase Budeyl’in olduğuna şehadet ü yemin ittiklerinden sonra, vereseye hükm olundu. Ba’dehu Temimü’ d-Dârî İslâm’a geldikte dir idi ki, “Sadakallahu ve resûluhû, kâseyi ben ahz itmiştim. “ Allahu Teâlâ’nın mağfiretini taleb iderim” deyu taksirine mu’terif idi.”¹⁵⁴

Mâide Sûresinde 106-107-108. âyetleri ile ilgili nüzûl sebebi vasiyet ve emanete riâyet etme üzerinedir. Bu âyetlerin nüzûlü, Temîmü’ d-Dârî ve Adıyy b. Hâtim’in Müslüman olmadan önce Şam’a ticaret için gittikleri bir dönemle ilişkilendirilir. Bu yolculukları sırasında kendilerine katılan Budeyl, hastalandığında tüm malını Temîm ve Adıyy’e bildirmeksizin bir kâğıda yazarak mallarının arasına gizler. Sonra tüm malını Temîmü’ d-Dârî ve Adıyy b. Hâtim’e teslim edip, Medine’deki ailesine vermelerini ister. Ancak Budeyl vefât ettiğinde, Temîmü’ d-Dârî ve Adıyy b. Hâtim emanete hıyanet eder. Temîmü’ d-Dârî daha sonra İslâm’a girince yaptığını itiraf edip kusuruna karşı mağfiret diler.¹⁵⁵ Vâhidî benzer bir rivâyeti aktarmış ve bu üç âyet için toplu nüzûl zikretmiştir.¹⁵⁶

Bir grup âyetle ilgili ortak sebab-i nüzûle, bir diğere misal Âl-i İmrân Sûresindedir. Her iki tefsîrde sûrenin ilk seksen kadar âyeti tek bir sebab-i nüzûle dayandırılarak şu şekilde aktarılmaktadır:

“İşbu sûrenin evvelinden seksen âyet mikdarı kelam-i şerifinin sebab-i nüzûlü bu vecihle rivâyet olunmuştur ki: Nasârâ-i Negrân’dan altmış kimse, başları Akib ü Seyyid nâm Nasrânîler idi- Hz. İsa (a.s.) hakkında münazara için Peygamber (a.s.m.)’a geldiler. Ol Hazrete mülakatlarında anları İslâma davet eyledi. Anlar, “Biz mukaddem İslâm’a gelmişiz” didiler. Peygamber (a.s.m.), “Sizin Hakk Teâlâ’ya veled isnadınız İslâm’a manidir” buyurdu. Nâsârâ, “Bizim bu isnâdda hakkame vardır. Eğer İsa Allâh’ın oğlu değilse, ya pederi kimdir?” didiler. Resulullah (a.s.m.) “Sizin mezhebinizde dahi, Allâhu Teâlâ’ya mevte fenâ yoktur. Ve bilirsiniz ki, İsa ecel şerbetini içecektir. Ve İsa ekl ü şürb ü

¹⁵⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 212.

¹⁵⁵ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 264, 265; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 212. Farklı rivâyetler için bkz. es-Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, c. 1, s. 234.

¹⁵⁶ el-Vâhidî, *Esbâbu’n-Nuzûl*, s. 214.

*nevîm ider idüğini bilür ve söylersiniz Ve Hak Tealâ bu cümleden münezzehtir.”
buyurdıklarında sâkıt oldular.”¹⁵⁷*

İzah edilen ilk misalde vasiyet ve emanet konusundaki üç âyet ve Hz. İsa ile ilgili yaklaşık seksen âyet için ortak bir nüzûl sebebi bulunsa da, bu durumun az sayıdaki âyetle sınırlı olduğu görülmektedir. Öte yandan Âl-i İmrân Sûresi, ortak sebab-i nüzûl rivâyeti bulunan en uzun âyet aralığına sahiptir. Çoğu müfessire göre Âl-i İmrân Sûresinin büyük bir bölümü, Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Necran Hristiyanları adına gelen heyet arasında geçen Allah inancı konusundaki münakaşa sebebiyle nâzil olmuştur. Vâhidî, benzer bir rivâyeti aktarmış ve bu üç âyet için sebab-i nüzûl zikretmiştir.¹⁵⁸

2.3.2. Bir Âyetin Bir Bölümüyle Alâkalı Rivâyetin Zikredilmesi

Tefsîr-i Mevâkib'de, bazı âyetlerin sadece belirli bir bölümü hakkında nüzûl sebeplerine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda, âyetin sadece belirli bir kısmıyla ilişkilendirilen nüzûl sebepleri ele alınmıştır.

Konuyla ilgili Talâk Sûresi 65/2. âyetin son kısmı yani “ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ ”
”مُخْرَجًا”¹⁵⁹ “Kim Allâh'a saygısızlıktan sakınırsa, Allâh ona bir çıkış yolu gösterir.”¹⁵⁹
bölümü hakkında şu nüzûl sebebi zikredilmiştir:

“Rivâyet olundu ki: Sâlim bin Avf bin Mâlikü'l-Eşca'i müşriklere esir olmakta babası Avf, Peygamber (a.s.m.)'a halini ifade vü istimdâd ittikte, Allahu Teâlâ'dan korkub, daima, Lâ havle velâ kuvvete illa billâh zikrini idin” buyurdu. Bununla müdâvim iken, zamân-ı kalilde oğlu Sâlim kayd-ı müşrikenden halâs vü dört bin koyun sürüb selamet Medine'ye geldi vü bu, âyet-i kerîme “ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ ” anın şanında nazil oldu” dinildi.”¹⁶⁰

Tefsîrde, zor durumlarda Allah'a güvenmeyi tavsiye eden bir olayla ilgili sebab-i nüzûl aktarılmıştır. Sâlim b. Avf b. Mâlikü'l-Eşca'î adında bir zatın, oğlu kaçırılmış ve durumu Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iletilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona bu zor anında “lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh” demesini tavsiye etmiştir. Bu

¹⁵⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 87.

¹⁵⁸ el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 214.

¹⁵⁹ Talâk 65/2.

¹⁶⁰ Kâşîfî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1267; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 438.

zikre devam eden Eşca'î'nin oğlu kısa zamanda müşriklerin elinden kurtularak sağ salim Medine'ye gelmesi üzerine “ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ ” âyetinin bu bölümü nâzil olmuştur.¹⁶¹

Vâhidî, Eşca'î ile ilgili rivâyeti vermiş ikinci farklı nakilde ise; isim zikretmeksizin şecaatli birisi hakkında bu âyetin indiğini aktarmıştır.¹⁶² Suyûtî ise benzer rivâyeti muhtelif tariklerle ele almıştır; son rivâyetin zayıf veya mürsel olabileceğini dile getirmiştir.¹⁶³

2.4. Kaynak Bakımından

2.4.1. Kaynağın Zikredildiği Rivâyetler

Bu başlıkta *Tefsîr-i Mevâkib*'de İsmâil Ferrûh Efendi'nin nüzûl sebebi rivâyetlerinde belirttiği kaynaklar zikredilecektir. Buna göre eserde genellikle aşağıdaki tefsîrlerden istifade ettiği görülmüştür:

1. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*: Nâsîru'd-Dîn 'Abdullâh b. 'Umer (ö. 685/1286)

2. *Tibyân*: Ayıntâbî Mehmed Efendi (ö.1111/1699)

3. *Keşşâf*: Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım, Cârullah Mahmûd b. 'Umer (ö. 538/1143)

4. *Cevâhirü't-Tefsîr*: Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî

5. *Tefsîr-i Lubâb*

6. *Tefsîr-i Besâir*

Tefsîr-i Mevâkib'de esbâb-ı nüzûl rivâyetinin kaynağının belirtilmesine misal olarak Bakara Sûresi 274. âyetteki izahı verebiliriz: “ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَالَّذِينَ يَخْشَوْنَ اللَّهَ وَيُؤْتُونَ زَكَاةً وَأَسْرَارًا ” *Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık olarak hayra sarf edenler için rableri nezdinde ecirleri vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir.*”

¹⁶¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 438; Ayrıca bazı tefsîrlerde âyetin bu kısmı talak gibi farklı hususlarla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 18, s. 157; el-Beydâvî, Ebû Saîd Nâsîruddîn Abdullah, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-'Arabî, Beyrut ts, s. 220; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. 4, s. 297.

¹⁶² el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 456.

¹⁶³ es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 268.

Tefsîr-i Mevâkib’de bu âyetin nüzûl sebebi şöyle ifade edilmiştir:

“Bu âyet-i kerime Hz. Ali (r.a.) hakkında nazil olmuştur ki, dört dirhemi var idi. Birini surren, birini alenen ve birini şeb-i zulmânide ve birini rûz-i rûşende tasadduk eyledi. Efendimiz (a.s.) “Niçin bu minval üzere tasadduk eyledin deyu sualinde, “Şayed biri kabûl olur ümidiyle virdim” deyû cevab eyledi.

Sahib-i Keşşaf demiş ki: “Hz. Siddık (r.a.) bin altun surren ve bin dahi alenen ve bin altun gice ve bin dahi gündüz, bu vecihle dört bin altun tasadduk etmekle, her ne ise sebab-i nüzûl-i âyet bunlardır, dinilmiş”¹⁶⁴

Söz konusu tefsîrde bahsedilen nüzûl sebebi, Hz. Ali (r.a.)’ın dört dirhemi tasadduk etme şeklindeki inceliklerdir. Hz. Ali (r.a.), toplamda dört dirhem sahibidir ve bunlardan birini gizlice, birini açıkça, birini gece karanlığında ve birini gündüz aydınlığında sadaka olarak vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ali (r.a.)’a, sadakasını bu şekilde verme sebebini sormuş, sadakalarının birisinin kabul edilme ihtimaline karşı böyle yaptığını ifade etmiştir.

Tefsîr-i Mevâkib’de bu rivâyetin, “*Sahib-i Keşşâf*” tarafından aktarıldığı belirtilmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, bu tefsîrlerde yer alan nüzûl sebeplerini, tefsîr ismini zikrederek eserinde aktarmıştır.¹⁶⁵ *Mevâhib-i ‘Aliyye*’de ise nüzûl sebebi olarak bu hadiseye yer verilmemiş ancak sadakanın faziletine dair izahlar nakledilmiştir.¹⁶⁶ Bu bağlamda İsmâil Ferrûh Efendi’nin *Mevâhib-i ‘Aliyye*’ye ek olarak bazı açıklamalarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Vâhidî bu rivâyete yer vermezken, Suyûtî ayrıca Abdurrahman b. Avf ve Osman b. Affân (r.a.) ile ilgili farklı bir nüzûl sebebi zikretmiştir.¹⁶⁷

2.4.2. Kaynağın Zikredilmediği Rivâyetler

Tefsîr-i Mevâkib’de esbâb-ı nüzûl rivâyetleri çoğunlukla râvî ve kaynak belirtilmeden aktarılmıştır. Bu duruma en-Nisâ Sûresindeki şu âyete dair izah misal verilebilir:

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئْتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئْتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئْتَيْنِ
“Size ne oluyor da münafıklar hakkında ikiye bölünüyorsunuz?”¹⁶⁸

¹⁶⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 81,82.

¹⁶⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 81,82; Ayrıca bkz. el-Beydâvî, *Envâru’-t-Tenzil*, c. 1, s. 161.

¹⁶⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 96.

¹⁶⁷ es-Suyûtî, *Lubâbu’n-Nukûl*, s. 51.

Hâlbuki kendileri hak ettikleri için Allâh onları küfre geri çevirmiştir. Allâh'ın saptırdıklarını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz? Allâh'ın saptırdıkları için asla doğruya yol bulamazsın."¹⁶⁸

Tefsîrde bu âyetin sebab-i nüzûlü şu şekilde açıklanmıştır:

"Bu âyet-i kerîmenin nüzûlüne sebep olan münâfikin hakkında müfessirin ihtilaf itmişlerdir. Mekke'den hicrette esnâ-yı tarikte nâdim olub geri döndüklerinde, "Biz yine İslâm üzereyiz" deyu Medine'ye haber gönderdiler. Yahud Medine'ye hicretten sonra bazıları Medine'nin havası mizaçlarına muhalif geldi bahanesiyle bâdiyede ikamete Peygamber (a.s.m.)'dan icazet alub Medine'den çıktıklarında Mekke müşriklerine muhtelit oldular. Ne ise, bunların ve küfürleri babında sahabenin ihtilafi vaki olmuştu."¹⁶⁹

Metinde de görüldüğü üzere, bu âyetin nüzûl sebebi için iki farklı ihtimal zikredilmiştir. Birincisi, Mekke'den Medine'ye hicret esnasında pişman olan ve geri dönen münafıkların, "Biz yine İslâm üzereyiz" diyerek Medine'ye haber göndermeleriyle ilgilidir. İkincisi ise Medine'ye hicret ettikten sonra sağlık sebepleriyle çölde yaşamak isteyen kişilerin, izin alıp çıkarak Mekke müşriklerine katılmalarıyla alakalıdır.¹⁷⁰

Her iki eserde nüzûl sebebi aktarılırken kaynaklar belirtilmemiştir. Ancak, *Mevâhib-i 'Aliyye*'de nüzûl sebebi verilirken genellikle daha fazla kaynak ismi zikredildiği görülmüştür.

Yukarıdaki sebab-i nüzul konusunda Vahidî, Mekke'den Medine'ye hicret esnasında geri dönen münafıkların yanı sıra Uhud Savaşı'nda geri dönen münafık topluluğuna dair rivâyetleri dile getirmiştir. Aynı şekilde, bir Arap kavminin Müslüman olup sonra Medine'den ayrıldığı rivâyetini kaydetmiştir. Suyûtî de eserinde bu tür rivâyetlere yer vermiş, aynı zamanda Uhud Savaşı ile ilgili hadiseyi de aktarmıştır.¹⁷¹

Tefsîr-i Mevâkib'de tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yüze yakın sebab-i nüzûl rivâyeti bulunmaktadır. Merve Aldemir'in belirttiğine göre *Mevâhib-i*

¹⁶⁸ Nisâ 4/88.

¹⁶⁹ Kâşiffi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 196; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 159.

¹⁷⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 159; Ayrıca bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 5, s. 306; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 2, s. 88.

¹⁷¹ es-Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, s. 84,85.

'Aliyye'de yüz kûsur âyette nüzûl sebeplerine değinilmiştir.¹⁷² Bu bağlamda *Tefsîr-i Mevâkib*'de *Mevâhib-i 'Aliyye'*ye kıyasla daha fazla sebep-i nüzûl rivâyeti aktarıldığını söyleyebiliriz. Buna karşı *Mevâhib-i 'Aliyye'*de Kâşifî, nüzûl sebeplerine detaylı bir şekilde odaklanmış, bu bilgileri çeşitli görüşlerle desteklemiştir. Öte yandan, *Tefsîr-i Mevâkib*'de, İsmâil Ferrûh Efendi nüzûl sebeplerine daha öz ve muhtasar bir şekilde değinmeyi tercih etmiştir. Bu farklı yaklaşımlar, her iki tefsîrin de kendine özgü niteliklerini ortaya koymaktadır.

Tefsîr-i Mevâkib'de, genellikle meâl verildikten hemen sonra sebep-i nüzûl rivâyetleri nakledilmiş; ancak bazen tefsîrden sonra nüzul sebeplerine yer verilmiştir. Ayrıca, bir âyet için tek nüzûl sebebi verildiği gibi, bazı âyetler için iki ya da daha fazla nüzûl sebebi nakledilmiştir. Kâşifî, bu bağlamda iki nüzûl sebebi olan rivâyetlerde genellikle her iki nakli aktarırken, İsmâil Ferrûh Efendi ise rivâyetler içerisinde genellikle meşhur olanı tercih etmiştir.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de sebep-i nüzûl rivâyetleri, genellikle isnad zinciri veya kaynak belirtilmeden aktarılmıştır. İki müfessir de bu rivâyetlerin sıhhati hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Tefsîr-i Mevâkib'de izah edilen nüzûl sebepleri, bazen *Mevâhib-i 'Aliyye'*den aynı şekilde aktarılırken, bazen az bir değişiklik ile rivâyet edilmiş, bazen de *Mevâhib-i 'Aliyye'*de bulunmayan nüzûl sebeplerine yer verilmiştir. Bu rivâyetler, Beydâvî, Zemahşerî gibi zikrettiğimiz müfessirlerden aktarılmıştır.

Zikredilen rivâyetler, Vâhidî'nin *Esbâbu'n-Nüzûl* ve Suyûtî'nin *Lübâbu'n-Nükûl* adlı eserleriyle karşılaştırıldığında, *Tefsîr-i Mevâkib*'le aynı rivâyetlere rastlandığı gibi, muhtelif rivâyetlerin de bulunduğu gözlemlenmiştir.

3. NÂSİH-MENSÛH

Nesh lügatte bir şeyi kendisinden sonra gelen bir şeyle izâle etmek,¹⁷³ tağyîr etmek,¹⁷⁴ tebdîl etmek, ortadan kaldırmak, tahvîl etmek/bir yerden bir yere

¹⁷² Aldemir, "Hüseyn Vaiz-i Kâşifî ve Mevâkib Tefsîri", s. 21.

¹⁷³ Râğıb İsfahânî, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvân Adnân Dâvudî), Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1412, s. 801; Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Hâtim Sâlih Dâmin), Muessesetu'r-Risâle, 3. Baskı y.y. 1418/1998, s. 5.

¹⁷⁴ el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh fi'l-Luğa ve'l-'Ulum*, (Thk. Nedim-Üsâme Maraşlı), y.y. ts., s. 5159.

nakletmek¹⁷⁵ anlamlarına gelir. Terim olarak ise “*nesh*” bir şer’i hükmün, başka bir şer’i delil tarafından iptal edilmesi veya daha önce gelen bir hükmün, daha sonra gelen bir delil tarafından değiştirilmesi anlamına gelir.¹⁷⁶ Nesh meselesi üzerine birçok çalışma yapılmış ve bu konuda çeşitli görüşler ortaya konulmuştur.

Kur’ân ilimlerinde nesh, çokça öne çıkan ve tartışılan meselelerden birisidir. Genel olarak neshi bilmeyen birisinin Kur’ân’ı tefsîr etmesi caiz görülmemiştir. Nitekim bu konuda “*Nâsîh ve mensûhu bilir misin?*” sualine “*Hayır*” cevabını veren bir kadıya Hz. Ali (r.a.)’ın “*Kendini de, başkalarını da helak ettin*” şeklindeki¹⁷⁷ karşılığı, bu ilmin ehemmiyetine dair önemli bir gösterge niteliğindedir.

Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’de nesh konusunda ilgili âyetlerin tefsîr edilmesi söz konusudur. Bu durumdan hareketle her iki müfessirin de Kur’ân’da neshin varlığını kabul ettiği neticesine ulaşmak mümkündür. Hatta neshin gerekçeleri¹⁷⁸ bağlamında “*mesâlih u muktezâ-ı vakt*” yani “*o günün gerektirdiği maslahatlar ve maksatlar*” hususu zikredilmiştir.¹⁷⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Mevâhib-i ‘Aliyye*’de Kâşifi’nin mensûh âyetlere dair izahları daha fazla yer almıştır. Diğer bir ifade ile *Tefsîr-i Mevâkib*’de, *Mevâhib-i ‘Aliyye*’ye göre nesh konusunda daha az âyete yer verilmiştir. Buna göre Kâşifi, yaklaşık otuz kadar âyette İsmâil Ferrûh Efendi ise bunlar içinde yaklaşık on altı âyette neshle ilgili izahlara yer vermiştir. Bu farkın önemli bir sebebinin, İsmâil Ferrûh Efendi’nin nesh konusunda ihtilaf bulunan âyetlerde bazen tercih yapmamasının veya herhangi bir yorumda bulunmamasının olduğunu söylemek mümkündür. Müfessir, nesh hakkındaki görüşlerini açıklarken bazen başvurduğu kaynakları belirtmeden “*bazıları şöyle söylemiştir*” gibi ifadeler kullanmıştır.

Tefsîrdeki neshe ilişkin açıklamalar konusunda, ilk olarak neshin varlığına delil getirilen âyetlere dair izahları zikredebiliriz. İsmâil Ferrûh Efendi, neshin

¹⁷⁵ Bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Zuheyr eş-Şâviş-Muhammed Kenan), Mektebetu’r-Rüşd, 3. Baskı, Riyad 1418/1997, s. 53-56; es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 68, 69; ez-Zerkânî, *Menâhîl*, c. 2, s. 175,176.

¹⁷⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 2, s. 29; es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 463.

¹⁷⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 2, s. 29; es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 463.

¹⁷⁸ Neshin hikmetleri arasında insanların maslahatını koruma, hüküm koyma usulünün gelişmesi, mükellefin imtihan edilmesi gibi gerekçeleri bulunur. Bkz. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur’ân*, Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî‘, 3. Baskı, y.y. 1421/2000, s. 246; Ayrıca bkz. ez-Zerkânî, *Menâhîl*, c. 2, s. 194.

¹⁷⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 32.

varlığına delil olarak gösterilen âyetlerden Bakara 2/106. âyetinin meâlini şu şekilde vermiştir:

“Her çend bazı mesâlih u muktezâ-yı vakitle âyetten bazısını izâle yahud tehir ittiğimizde, andan hayırlısını yahud anın mislini getiririz.”¹⁸⁰

Tercümeden de anlaşılacağı üzere burada nesh ile ilgili olarak, müfessir bu durumu izâle (kaldırma) ve tehir (erteleme) kelimeleriyle açıklamıştır.

Tefsîr-i Mevâkib'de Nahl Sûresi 16/101. âyetinin meâlinde neshin lügat anlamlarından biri olan “tağyîr” yani “değiştirme” anlamına -yine nesh kelimesiyle birlikte- şu şekilde yer verilmiştir:

“Biz bir âyetin hükmünü nesh u tebdil idüb yerine hükm-i aher getiririz. Allâh Teâla hükm ü maslahat cihetiyle nesh u tağyîr u tenzilde vakt ü hale göre kullarına aslah olanı bilür.”¹⁸¹

Burada “nesh u tağyîr u” ifadesiyle, Allah’ın bir âyetin hükmünü nesh ettiği için bunun yerine başka bir hükmü getirmesi ve değişen zaman-mekân şartlarına göre kulları için en iyi olanı (aslah) bilmesi hususu vurgulanmıştır.

Tefsîr-i Mevâkib'de geçen nesh konusu ile ilgili hususları diğer bir ifade ile nâsih-mensûh âyetlerle ilgili açıklamaları şu şekilde inceleyebiliriz:

1. Seyf veya kıtâl âyetiyle mensûh olan âyetler,
2. Miras âyetleriyle mensûh olan âyetler,
3. Diğer konulardaki mensûh âyetler.

3.1. Seyf veya Kıtâl Âyetiyle Mensûh Olan Âyetler

Nâsih-mensûh hususunda açıklamaların öne çıktığı âyetler arasında, Seyf âyeti diye isimlendirilen -çoğunluğun kabul ettiği görüşe göre- Tevbe Sûresinin 5. Âyeti ile kıtâl/savaş âyeti diye isimlendirilen Tevbe Sûresinin 29. âyeti gelmektedir. Kaynaklarda her iki âyetin Kur’ân’daki diğer bazı âyetleri neshettiği görüşü yaygındır. Ancak seyf âyeti ile mensûh olduğu ileri sürülen âyetlerin sayısında ittifak

¹⁸⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 29.

¹⁸¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 464. Ayrıca bk. Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 601.

söz konusu değildir.¹⁸² *Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de bazı âyetlerin nâsihinin, seyf ve kıtâl âyetlerinin olduğu belirtilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de seyf/kılıç âyeti ile nesh edildiği belirtilen ortak âyetlerin sayısı dörttür.

Seyf/kılıç âyeti ile nesh olunduğu belirtilen ilk âyet, Mâide Sûresi 5/2'dir. Her iki tefsîrde de bu âyetin anlamı ve nesh edilme sebepleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre bu âyette, Müslümanlara bazı Cahiliye dönemi adetlerinden bahsedilmiş ve ardından bu adetlerin seyf âyeti ile nesh edildiği açıklanmıştır. Cahiliye dönemi adetleri arasında yer alan Kâbe'ye hediye edilen kurbanların işaretlenme yöntemleri konusuna değinilmiştir. İslam öncesi dönemde, bazı insanlar, Kâbe'ye kurban olarak getirdikleri hayvanların hörgücünü delerek kan akıtmak sûretiyle bu hayvanları işaretlemekteydiler. Ancak bu âyet, bu uygulamanın yanlış ve haram olduğunu belirtmiştir.¹⁸³

İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifî'nin tefsîrlerinde bahsettikleri ikinci mensûh âyet, Mâide Sûresi 5/13'tür.¹⁸⁴ Bu âyet, Yahudilerin ahidlerini bozmaları ve bu nedenle kalplerinin katılaşması ile ilgilidir. İsmâil Ferrûh Efendi, "*Bu afv ü safh,*

¹⁸² İbnu'l-Arabî, Kur'ân'da, küffardan ictinab etmeyi, uzaklaşmayı, onlarla ilişkide bulunmamayı emreden tüm âyetlerin, seyf âyetiyle nesh edildiği görüşündedir (es-Suyûtî, *el-İtkân*, s. 465.). Yine Seyf âyetiyle nesh edildiği belirtilen âyetlerin sayısı hakkında 124 veya 158 gibi rakamlar zikredilmektedir. Bkz. Hikmet Akdemir, "Seyf Âyetiyle Mensûh Olduğu İddia Edilen Âyetler Üzerine Bir İnceleme" *HUIFD*, 2008, S. 10, s. 8, 9.

¹⁸³ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 225; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 183; Ayrıca bkz. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, (Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte), Dâru İhyâi't-Tûrâs, 1. Baskı, Beyrut 1423, c. 1, s. 449; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (I-XXIV)*, Dâru't-Terbiyyeti ve't-Tûrâs, Mekke ts, c. 3, s. 10-13; es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, c. 1, s. 324; Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ân (Kitâbu't-Tefsîr)*, (Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas Ğanîm), Dâru'l-Vatan, 1. Baskı, Riyâd 1418/1997, c. 2, s. 8; Hâzin, Ali b. Muhammed, *Lubâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415, c. 2, s. 6; İbn Cuzeyy, Kelbî, *Kitâbu't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, (Thk. Abdullah el-Hâlidî), Şirketu Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, Beyrut 1416, c. 1, s. 220; Siddîk Hasan Han, Hasen b. Alî el-Kannevî, *Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'ân (I-XV)*, el-Mektebetu'l-Asriyye li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, Beyrut 1412/1992, c. 3, s. 328; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akide ve's-Şeria ve'l-Menhec (I-XXXII)*, Dâru'l-Fikr, 1. Baskı, Dimeşk-Suriye 1411/1991, c. 6, s. 68.

¹⁸⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 232; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 188; Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 80; et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 10, s. 134; Hibetullâh b. Selâme b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Zuheyr eş-Şâvîş-Muhammed Kenan), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrût 1404, s. 80; İbnu'l Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. 2, s. 407; Reşid Rızâ (1865-1935), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr) (I-XII)*, el-Heyetu'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, y.y. 1990, c. 6, s. 236; Komisyon, *Mevsûatu't-Tefsîri'l-Me'sûr (I-XIV)*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1. Baskı, Beyrut 1439/2017, c. 7, s. 444.

âyet-i seyf ile mensûhtur dinildi.”¹⁸⁵ diyerek neshin gerçekleştiğini ifade etmiş, ancak neshin sebebini belirtmemiştir.

*Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’*de Yûnus Sûresi 10/4. âyetinin nesh edildiği belirtilmiştir.¹⁸⁶ Neshin sebebini açıklayan ifade ise “*Bazı âlimler: bu âyet, âyet-i seyfle mensûh edilmiştir*”¹⁸⁷ şeklindedir. Bu ifadeyle, her iki müfessirin belirli bir grup âlimin görüşünü yansıtarak, âyetin nesh edildiğini savundukları anlaşılmaktadır.

Her iki tefsîrde de, Hicr 15/85. âyetinin seyf âyeti tarafından nesh edildiği belirtilmiştir. Âyetle ilgili açıklamada “*bu hüküm seyf âyetiyle mensûhtur.*”¹⁸⁸ ifadesi kullanılmıştır. Ancak bu neshin neden gerçekleştiği veya nasıl anlaşılması gerektiği konusunda herhangi bir izah yapılmamıştır.

*Mevâhib-i ‘Aliyye’*de, bazı âyetlerin seyf âyetiyle nesh edildiği ifade edilirken veya âyetin neshine dair bilgi verilirken, *Tefsîr-i Mevâkib’*de bu âyetler hakkında neshle ilgili bilgiler yer almamıştır. Bu âyetler şunlardır:

1. Bakara 2/189, 217
2. Nisâ 4/80
3. Yûnus 10/108
4. Tâhâ 20/130
5. Hacc 22/69
6. Secde 32/29
7. Saffât 37/174
8. Sâd 38/ 17
9. Zümer 39/15.

Yukarıdaki ilk iki maddede geçen âyetler hakkında *Tefsîr-i Mevâkib’*de nüzûl sebebi zikredilirken, diğer âyetlerde ise sadece meâller verilmiştir. Bu durum, *Tefsîr-i Mevâkib’*de bazı âyetlerin seyf âyetiyle neshi hakkında bilgi verilmediği ve müfessirin bu noktada kendi tasarrufunu kullandığı şeklinde yorumlanabilir. Tespitlerimize göre *Tefsîr-i Mevâkib’*de dört âyetin seyf âyetiyle mensûh olduğu bilgisi yer almaktadır; *Mevâhib-i ‘Aliyye’*de ise bu sayı on üçe ulaşmaktadır.

¹⁸⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 188.

¹⁸⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 453; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 359.

¹⁸⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 359.

¹⁸⁸ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 570; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 446.

Tefsîr-i Mevâkib’de “*Kıtâl âyeti*”yle nesh olduğu izah edilen âyetlere gelince; bu konuya önce kıtâl âyetini zikrederek başlayabiliriz:

“قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ”
“*Kitap verilenlerden Allâh’a ve ahiret gününe inanmayanlar, Allâh ve Elçisinin haram kıldıklarını tanımayanlar ve gerçek dini kabul etmeyenlerle yenilgiyi kabul edip, cizye verinceye kadar savaşın.*”¹⁸⁹

Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’de, Bakara Sûresinin 2/256. âyetinin, kıtâl âyetiyle nesh edildiği belirtilmiştir. Her iki tefsîrde zikredilen bu âyetin nüzûl sebebi, Medineli Ebu’l-Hüseyin ve iki oğluyla ilgilidir: Bir Nasrânî, Ebu’l-Hüseyin’in oğlunu Hristiyan yapar ve Şam’a gitmek üzere birlikte yola çıkarlar. Ebu’l-Hüseyin, oğullarını İslâm’a döndürmek için Hz. Peygamber (s.a.v.)’den izin ister, ancak âyet nazil olur ve zorla din değiştirilmesinin yasaklandığı belirtilir.¹⁹⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*’de bu âyetin kıtâl âyetiyle nesh edildiği hususu ise şu şekilde zikredilmiştir:

“*Dinildi ki: Bu âyet-i kerîme işaretleriyle, Yehûd u Nasârâ vü Mecûs cizye kabul ittikleri halde zor ile dine davet olunmayub; ancak müşrikîn-i Arab’a ya İslâm ya seyfle muamele olunurdu. Sonra âyet-i kıtâl ile mensûh oldu.*”¹⁹¹

İsmâil Ferrûh Efendi, burada cizye meselesiyle ilgili olarak bu âyetin sadece nesh edildiğine değinmiştir. Diğer taraftan Kâşifi’nin cizye meselesiyle ilgili bu âyetin neshi konusunda daha fazla açıklama yaptığı, yine tasavvufî yorumlar ve hadîs-i şeriflerle zenginleştirilmiş bir izah gerçekleştirdiği görülmektedir.¹⁹²

Tefsîr-i Mevâkib’de kıtâl âyetiyle mensûh olduğu zikredilen ikinci âyet, Câsiye Sûresi 45/14. âyetidir. *Tefsîr-i Mevâkib*’de detaylı bilgi verilmeden “*Dinildi*

¹⁸⁹ Tevbe 9/29.

¹⁹⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 87; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 74, 75.

¹⁹¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 74, 75.

¹⁹² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 87. İlgili âyetler arasında neshin vaki olup olmadığı hususunda ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, c. 2, s. 132-135; İbn ‘Atiyye el-Endelusi, *el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, (Thk. ‘Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1422, c. 1, s. 343.

ki: *Bu âyet-i kerîme, âyet-i kitâlle nesh olundu.*”¹⁹³ şeklinde aktarılmıştır. Bu âyetin, “*âyet-i kitâl*” ile nesh edildiğini Kâşifî de ifade etmiştir.¹⁹⁴

Kâfirûn Sûresinin 4, 5 ve 6. âyetlerinin nesh edilip edilmediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu âyetlerin kitâl âyetiyle nesh edildiği belirtilmişken, İsmâil Ferrûh Efendi sadece bu durumu kaydetmiş ve mensûh olma sebebini ayrıntılı açıklamamıştır.¹⁹⁵ Öte yandan Kâşifî, Kâfirûn Sûresinin 4, 5 ve 6. âyetlerinin “*âyet-i kitâl*” ile değil, “*âyet-i seyf*” ile mensûh olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁶

Mevâhib-i 'Aliyye'de kitâl âyetiyle nesh edildiği belirtilen, ancak *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu konuya atıfta bulunulmayan âyetler konusunda şunları zikredebiliriz:

1. Yûnus 10/99
2. Furkân 25/43
3. Zuhruf 43/89
4. Necm 53/29
5. Müzzemmil 73/10
6. Târik 86/17
7. Gâşiye 88/22.

Kâşifî, mezkûr âyetlerin “*âyet-i kitâl*” ile mensûh olduğunu söylemiş neshle ilgili başka bir açıklamada bulunmamıştır. İsmâil Ferrûh Efendi ise bu âyetlerin neshiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemiş sadece âyetlerin meâllerini zikretmiştir.

¹⁹³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 339.

¹⁹⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1121. Ayrıca bkz. ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil* (I-IV), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Baskı, Beyrut 1407, c. 4, s. 288; el-Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Beğavî (Meâlimu't-Tenzil)* (I-VIII), Dâru't-Tayyibe, 4. Baskı, y.y. 1417/1997, c. 7, s. 243.

¹⁹⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 521.

¹⁹⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1380. Bu duruma göre âyetin; kitâl âyetiyle mi yoksa seyf âyetiyle mi nesh edildiği konusunda iki farklı görüşün bulunduğu görülmektedir. Konu hakkında ayrıca bkz. Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, s. 206; İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1406/1986, s. 67; el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, c. 8, s. 564; Marei bin Yusuf bin Ebi Bekr bin Ahmed Karmi, *Kalâidu'l-Mercân fî Beyâni en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kuveyt ts, s. 226; el-Âlûsî, Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhû'l-Meânî, fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî (I-XVI)*, (Thk. Ali Abdalbârî 'Atiyye), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415, c. 15, s. 489.

Tüm bunlar göz önüne alındığında seyf ve kitâl âyetlerinin¹⁹⁷ diğer ilgili bazı âyetlerin neshi hususundaki izahlarda, *Mevâhib-i 'Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib* arasında bazı farklılıkların görüldüğünü söylemek mümkündür.

3.2. Miras Âyetleri ile Mensûh Olan Âyetler

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de miras âyetlerinin¹⁹⁸ bazı âyetleri nesh ettiğine dair izahlar söz konusudur. Bu konuda İsmâil Ferrûh Efendi, “آيات المواريث” “*âyât-ı mevâris*” ifadesini kullanmış, ancak bununla hangi âyetlerin kastedildiğini belirtmemiştir. Miras âyetleri olarak genellikle en-Nisâ Sûresinin 11 ve 12. Âyetleri anlaşıldığından; bu nedenle burada, “*âyât-ı mevâris*” ifadesiyle söz konusu âyetlerin kastedildiği noktasından hareketle değerlendirme yapılacaktır.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de yer alan “*âyât-ı mevâris*” ile nesh olduğu belirtilen ilk âyet, Bakara Sûresi 2/180'dir. Her iki müfessir de âyetin nesh sebebini açıklamışlardır.¹⁹⁹ Buna göre Câhiliyye döneminde, malını vârisler dışındaki kişilere bırakan insanlar, gösteriş yapmak amacıyla bu uygulamayı sürdürmüşlerdir; ancak anne-babalar ve yakın akrabaların bu vasiyetten mahrum bırakılmaları söz konusudur. Bu konuda İsmâil Ferrûh Efendi, “*Binâenaleyh, ibtidâ-i İslâm'da bu vecihle bir sene nafakası viriliyor idi. Sonra mirâs âyeti nüzûlüyle terk olundu.*”²⁰⁰ şeklinde durumu açıklamıştır. Kâşifî ise vasiyetle ilgili bazı ayrıntıları eklemiş ve nafakanın olup-olmamasına göre bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁰¹

¹⁹⁷ Burada konuya dair şu tespitleri zikredebiliriz: “Tefsîr kaynaklarındaki ifadelerle bakıldığında müfessirlerin bu iki âyeti esas alarak, bunlarla hükümlerinin kaldırıldığına kani oldukları pek çok âyeti göz ardı etmeleri sebebiyle yanlış bir cihad anlayışına sahip oldukları görülmektedir. Müslümanların her alanda düşmanlarından geri plana düşme ihtimali dikkate alınmadan varılan bu cihad anlayışına göre Kitap ehli olanlarla Müslüman olmak ya da cizye vermek seçeneği dışında; diğer gayr-i Müslimlerle İslâm'ı kabul etme şartının yerine getirilmediği durumlarda onlarla münasebetlerdeki tek alternatif savaştır. Halbuki bu anlayış hem Hz. Peygamber'in (s.a.s) uygulamalarına, hem de realiteye aykırıdır.” Akdemir, “Seyf Âyetiyle Mensûh Olduğu İddia Edilen Âyetler Üzerine Bir İnceleme”, s. 8.

¹⁹⁸ Miras âyetleri olarak genellikle en-Nisâ Sûresinin 11 ve 12. Âyetleri anlaşılmıştır.

¹⁹⁹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 55; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 47, 48; Ayrıca bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfî, *el-Ûm* (I-VIII), Dâru'l-Mârif, Beyrut 1410/1990, c. 4, s. 103; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, c. 1, s. 230; Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, 2. Baskı, y.y. 1419/1999, s. 279; Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *et-Tefsîru'l Basit* (I-XXV), 1. Baskı, y.y. 1430, c. 1, s. 306.

²⁰⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 68.

²⁰¹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 55.

Bu bağlamda, nesh konusunda her iki müfessirin açıklamaları benzerlik gösterirken, ayrıntılarda farklılıklar ortaya çıkmıştır.

İsmâil Ferrûh Efendi, Bakara Sûresi 2/240. âyetin nâsihinin miras âyeti olduğunu belirtirken; müfessirlerin çoğunluğu bu âyeti nesh eden âyetin Bakara 2/234. olduğu görüşündedir.²⁰²

Mirasla ilgili bir diğer âyet olan en-Nisâ Sûresi 4/8. konusunda, nassın mensûh olup olmadığına dair ihtilaf bulunmaktadır. Bazı âlimler, en-Nisâ Sûresi 4/8. âyetinin miras ve vasiyet âyetlerinden önce inzal edildiği için nassın mensûh olduğunu savunurken,²⁰³ bazılarınca da âyetin nesh olmadığı ve varislerin bu âyetin gerektirdiği şekilde hareket etmeleri gerektiği yorumları yapılmıştır.²⁰⁴ İsmâil Ferrûh Efendi, konuya dair ihtilafı dile getirirse de tercihini belirtmemiştir,²⁰⁵ Kâşifî ise bu âyetin mensûh olduğuna işaret etmiştir.²⁰⁶

3.3. Seyf ve Kıtâl Âyetleri Dışında Bir Âyetin Tek Bir Âyeti Neshetmesi

Tefsîr-i Mevâkib'de seyf, kıtâl ve miras âyetlerinin yanı sıra, diğer bazı âyetlerin neshi hakkında da izahlar yer almaktadır. Bu konuda şu âyetleri misal verebiliriz:

²⁰² en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfizüddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil* (I-VII), (Thk. Yûsuf Ali Bedevî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrût 1419/1998, c. 1, s. 201; el-Mâtûrîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (I-X), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1426/2005, s. 215; Muhtelif görüşler için ayrıca bkz. Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 36; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Garîbu'l-Hadis* (I-IV), Tabâtu Dâiretu'l-Merîfî'l-Osmâniyye, 1. Baskı, Haydarâbât-Deccan, y.y. 1384/1964, c. 2, s. 97; Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünen* (I-V), Dâru's-Samî' Lin-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, y.y. 1417/1998, c. 3, s. 932; en-Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *el-Müctebâ* (I-IX), Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslamiyye, 2. Baskı, Halep 1406/1986, c. 6, s. 206; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Muhammed Abdus'selâm), Mektebetü'l-Felâh, 1. Baskı, Kuveyt 1408, s. 239; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl* (I-IV), Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Baskı, y.y. 1414/1994, c. 1, s. 397; Abdülkerîm Mahmud Yunus el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire ts, c. 1, s. 124; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefsîr* (I-X), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, y.y. ts, c. 2, s. 850.

²⁰³ Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 38; Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri, *Tefsîru'l-Kur'ân* (I-III), Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1. Baskı, y.y. 2003, c. 3, s. 87; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, c. 2, s. 21; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm* (I-VIII), Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Baskı, y.y. 1420/1999, c. 2, s. 219; en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, c. 1, s. 333.

²⁰⁴ es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (I-VIII), Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., c. 3, s. 439; Ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 2, s. 400, 401; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, c. 2, s. 219; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 1, s. 477.

²⁰⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 144, 145.

²⁰⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 177.

Bakara sûresindeki şu âyetin mensûh olduğu belirtilmiştir:

“أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٌ
مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ *“İçinizden hasta veya yolcu
olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun
(günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu
(yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”*”²⁰⁷

Bu âyetin nâsihinin, devamındaki şu âyet olduğu ifade edilmiştir:

“شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ
فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ
وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma,
gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur’ân’ın
indirildiği ramazan ayıdır. Artık sizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim
de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allâh sizin için kolaylık
istiyor güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, sizi doğru yola iletmesine
karşı Allâh’ın ululuğunu dile getirmeniz ve umulur ki şükredersiniz diye (uygun
hükümler gönderiyor)”*”²⁰⁸

Bu âyette oruç tutmaya gücü yetenlerin fidye verme seçeneğinin zikredilmesinin sebebi, İslâm’ın ilk zamanlarında oruç tutma alışkanlığının olmamasıdır. Bu durum, bazı kimselerin oruç tutmaya gücü yetmesine rağmen fidye vermelerine izin verilmesine neden olmuştur. Ancak müteakip âyet ile birlikte oruç tutma emriyle fidye vermenin nesh edildiği açıklanmaktadır.²⁰⁹

Diğer taraftan İsmâil Ferrûh Efendi, âyet hakkında neshe dair şu açıklamaları da yapmıştır:

“Bu âyet-i kerimede sıyâma tâkati var iken fidyeye rûhsat verilmesi evâil-i İslâm’da savma ibtidâ emr olundukta, mu’tadları olmayub mücib-i taab

²⁰⁷ Bakara 2/184.

²⁰⁸ Bakara 2/185.

²⁰⁹ Kâşîfî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 56; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 48, 49; Ayrıca bkz. en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil*, c. 1, s. 159; Muhammed el-Emîn eş-Şinkîfî, *Beyân en-Nâsih ve’l-Mensûh*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrût 1441/2019, s.176.

olduğundan müsåade olmuş ola. Ba'zılar, “يُطِيقُونَهُ” evvelinde lâ-i nâfiyye muzmerdir” demişler. Bu takdirce nesh iktizâ itmez.”²¹⁰

Yukarıdaki metinde, âyetin başında “يُطِيقُونَهُ” ifadesi, önünde gizli bir lâ-i nâfiyye harfî olması sebebiyle neshin meydana gelmeyeceği zikredilmiştir.²¹¹ İsmâil Ferrûh Efendi, bu açıklamasının dışında ilgili âyette neshin meydana geleceği yönündeki görüşü “bazıları demişler” şeklinde aktarmıştır. Böylece *Tefsîr-i Mevâkib*'de söz konusu âyetin neshi konusunda iki farklı yaklaşıma yer verildiği görülmektedir. Kâşifî ise sadece âyetin nesh olduğu görüşünü savunmuş ve oruçla ilgili diğer hususlara yer vermiştir.²¹²

Tefsîrde neshe söz konusu edilen bir diğer âyet şudur:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ” “Ey iman edenler! Allâh'tan, O'na yaraşır şekilde korkun ve ancak Müslümanlar olarak can verin.”²¹³

Bunu nesh eden âyet olarak ise Teğâbun Sûresinin şu âyeti zikredilmiştir:

“فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا وَأَنْفِقُوا خَيْرًا لِّأَنْفُسِكُمْ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” “O halde gücünüz yettiğince Allâh'a saygısızlıktan sakının; dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğimize olmak üzere başkaları için harcayın. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır”²¹⁴

Her iki müfessir de, Âl-İmrân Sûresinin 3/102. âyetinde geçen Allâh'a yaraşır şekilde takvaya kimsenin kudretinin yetmeyeceğini ve bunun sadece Allah'ın inâyet-i ilâhîsi ile mümkün olabileceğini belirterek; Teğâbun Sûresinin 64/16. âyetiyle neshin vaki olacağını görüşünde olan âlimlerin bulunduğu işaret etmiştir.²¹⁵ Fakat *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu görüşün sahih olmadığı dile getirilmiş ve bu nedenle âyetin neshine değinilmediği belirtilmiştir.²¹⁶

²¹⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 48, 49.

²¹¹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 56; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 48, 49; Ayrıca bkz. en-Neseffî, *Medâriku't-Tenzil*, c. 1, s. 159; Muhammed el-Emîn eş-Şinkîfî, *Beyân en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrût 1441/2019, s.176.

²¹² Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 56.

²¹³ Âl-İmrân 3/102.

²¹⁴ Teğâbun 64/16.

²¹⁵ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 132; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 111, 112; Ayrıca bkz. Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 38; Marei bin Yusuf Karmi, *Kalâidu'l-Mercân*, s. 210.

²¹⁶ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 111, 112.

Tefsîrde neshinden bahsedilen bir diğerk misal şu âyette geçmektedir:

“وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ” *İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.*²¹⁷

Bu âyetin nâsihi olarak Tûr Sûresindeki şu âyet zikredilmiştir:

“وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ” *İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız; bununla birlikte kendi amellerinden de bir şey eksiltmeyeceğiz. Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabından kendisi sorumlu olacaktır.*²¹⁸

Söz konusu âyette müfessir, âyetin hükmünün kaldırılmasıyla ilgili birçok görüş olduğunu şu şekilde beyan etmiştir:

“Dinildi ki: Bu âyet-i kerîme, bundan mukaddemki, sûre-i Tûr’da kelâm-ı şerîfiyle mensûhtur. Zîrâ, mü’min oğullar babalarının salâhıyla Cennet’e dühulu, vü birinin vefâtından sonra anın için duâ vü sadakanın nef’i olduğunda akvâl-i kesîre vardır.”²¹⁹

Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’de, Tûr Sûresinin 21. âyetinde zikredilen evlatların babalarının salih amelleriyle Cennet’e girmesi, herhangi birinin vefâtından sonra onun için dua etmesi ve sadaka vermesinin âhiret için faydalı olduğu konusunda birçok görüş olduğu dile getirilmiştir. Kâşifi ve İsmâil Ferrûh Efendi, kısa bir açıklama ile âyetin neshi üzerinde durmuştur.²²⁰ Âyetin mensûh olduğu görüşünün yanında nesh edilmediği görüşü de bulunmaktadır.²²¹

Netice itibarıyla *Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib*’de bazı âyetler neshe konu edilmiştir. Ancak söz konusu her iki tefsîrde mensûh olduğu belirtilen âyetlerin sayıları arasında farklılıklar bulunmaktadır. *Tefsîr-i Mevâkib*’de neshle ilgili âyetlerde genellikle önce meâl verilmiş ve ardından neshle ilgili hususlara yer

²¹⁷ Necm 53/39.

²¹⁸ Tûr 52/21.

²¹⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 387

²²⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyîni*, s. 1190; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 387.

²²¹ Ayrıca bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân* (I-XXIV), Muessetu’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1427/2006, c. 20, s. 54; Ayrıca bkz. Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*, s. 688; Hibetullâh b. Selâme, *en-Nâsih ve’l-mensûh*, s. 170; İbn Hazm, *en-Nâsih ve’l-mensûh*, s. 58; el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-Sağîr*, (I-VI), el-Mektebetu Ticâreti’l-Kübrâ, 1. Baskı, Mısır 1356, c. 2, s. 67; Muhammed Senâullah Mazharî, *Tefsîru’l-Mazharî*, (Thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî), Mektebetu’r-Ruşdiyye, Pakistan 1412, c. 2, s. 128; el-Âlûsî, *Rûhû’l-Meânî*, c. 14, s. 66.

verilmiştir; farklı görüşlere ve müfessirlerin yorumlarına işaret edilerek açıklamalar yapılmıştır. *Mevâhib-i 'Aliyye'*de ise nesh olduğu belirtilen âyetlerin sayısı -yaklaşık yirmi bir âyette neshten bahsedilmektedir- daha fazladır. Bazı rakamlarla ifade etmek gerekirse; her iki eserde seyf âyetiyle mensûh olduğu varsayılan âyet sayısı dörttür. Buna ek olarak Kâşifi, dokuz âyetin seyf âyetiyle nesh edildiğini belirtmiştir. Her iki tefsîrde kıtâl âyetiyle nesh edildiği belirtilen âyet sayısı ise üçtür. İsmâil Ferrûh Efendi, *Kâşifi'*de mensûh olarak geçen yedi âyet hakkında neshle ilgili bilgi vermemiştir. Bu tabloya göre Kâşifi'nin mensûh olarak kabul ettiği bazı âyetlerde İsmâil Ferrûh Efendi'nin aynı şekilde kabulünün bulunmadığı görülmektedir. Böylelikle İsmâil Ferrûh Efendi'nin, neshe konu bazı âyetlerde Kâşifi'den birebir tercüme yoluyla izahları almadığı, buralarda kendi tasarrufunu kullandığı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede nesh konusunda *Tefsîr-i Mevâkib'*deki bilgi ve izahların kapsamının *Mevâhib-i 'Aliyye'*ye göre daha az olduğunu söylemek mümkündür.

4. KISASU'L-KUR'ÂN

Kıssa kelimesi “ق-ص-ص” kökünden türemiş olup sözlükte “*bir şeyin izini sürmek, hikâye etmek, bildirmek, kesmek*” gibi anlamlara gelir.²²² Kıssalar, günümüzde eğitim öğretim gibi birçok alanda ilham kaynağı olarak kullanılır ve insanların davranışını şekillendirme; muhatabın hayatını düzenleme gibi birçok açıdan önemli bir role sahiptir. Kıssalar, olayların içerdiği hakikati başka hiçbir şeyin ifade edememesi gerçeği nedeniyle²²³ günümüzde büyük bir öneme sahiptir.

Kıssasü'l-Kur'ân ise Kur'ân'daki kıssaları birçok açıdan ele alıp inceleyen bir ilim dalıdır. Kıssalar temelde üç bölümde incelenmektedir. İlki tarihî kıssalardır: Bunlar Hz. Âdem ve iki oğlu, Hz. Nûh, Hûd, Sâlih, Lût, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kûb, Yûsuf, Şuayb, Mûsâ, Dâvûd, Süleyman, Eyyûb, Yûnus, Zekeriyâ, Yahyâ ve İsâ gibi peygamberlerin kıssalarıdır. İkincisi Kur'ân'ın inzâli esnasında vuku' bulan hadiseler kıssa formunda izah edilmektedir: İsrâ, mi'rac, hicret, Ahzâb, Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn, Hamrâu'l-Esed, Tebük savaşları ve seferleri, Bey'atü'r-

²²² Râgıb Isfahânî, *el-Mufredât*, s. 671; İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim, *Lisânu'l Arab* (I-XV), Dâru Sâdr, 3. Baskı, Beyrut 1414, c. 7, s. 73-75; ez-Zebîdî, Muhibuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsîfî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus* (I-XX), Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ' fi'l-Kuveyt, Kuveyt 1322/1965, s. 100-102.

²²³ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, İFAV Yayınları, 34. Baskı, Ankara 2019, s. 200; Ayrıca bkz. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 317.

Rıdvân ve Hudeybiye Antlaşması gibi. Sonuncusu gaybî kıssalardır. Bunlar yedi ayrı sûrede açıklanan Hz. Âdem'in yaratılış kıssasıyla kıyâmet sahneleri, âhiret, cennet, cehenneme dâhil olanların ahvali ibret için kıssa şeklinde beyan edilmektedir.²²⁴

Hz. Muhammed (s.a.v)'in, kıssaların künhüne vâkif olmadığı halde geçmiş ve gelecek hadiselerden haber vermesi; onun nübüvvetinin doğruluğunu tasdik eden en büyük hüccettir.²²⁵ Meşakkatli tebliğ yolunda Hz. Peygamber'i teselli ve teskin etmek ve onun kararlılığını artırmak, insanları tefekküre yöneltmek kıssaların gayeleri arasındadır.²²⁶ Kur'ân kıssaları, sadece geçmiş konular hakkında malumat edindirmemekte, aynı zamanda insanların bu olaylardan ibret ve nasihat almalarını sağlamaktadır.²²⁷

Kıssalar, *Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib*'de -tabii olarak- geniş bir yekûn oluşturmaktadır. İsmâil Ferrûh Efendi, Kâşifi'nin üslubunu takip ederek kıssalardaki bazı detaylara yer vermiştir. Bu detaylar arasında; zaman, mekân, şahıs isimleri, olayların gerçekleştiği tarihler, peygamberlerin isimlerinin anlamı, çalıştığı meslekler, akrabalık bağları, vefat tarihleri, kavimlerinin helak sebepleri, kavimlerin yaşadığı yerle ilgili unsurlar bulunmaktadır.

Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'de, kıssaların anlatımında, peygamberlere dair genel özelliklere değinilmiştir. Misalen İdrîs (a.s.)'in isminin "*Ahnûh*" olduğu ve çok ders yaptığı için "*İdrîs*" lakabını aldığı belirtilmiştir. Her iki tefsîrde bu isim, ilk defa yazıyı yazan, ilm-i nücûm ve matematik ilmiyle uğraşan ve terzilik yapan bir kimse olarak tasvir edilmiştir.²²⁸ Lokmân Sûresinde ise Lokmân (a.s.)'in akrabalık bağları ve mesleğiyle ilgili birkaç bilgiye yer verilmiştir. Lokmân (a.s.)'in, Eyüp (a.s.)'in kız kardeşi veya teyzesinin oğlu olduğu belirtilmiştir. Dâvûd (a.s.)'in hayatında ise saltanatının onuncu senesi doğduğu sonralarında "*Habeşî*" köle iken çobanlık, terzilik ya da dülgerlik yaptığı söylenmiştir. Nispet edildiği kavim hakkında boy ve kilo gibi ögelere yer verilmiştir. Lokmân (a.s.) hakkında ulemanın bazısının Nebi olduğuna veya çoğunluğunun nübüvveti olmayıp hikmetli

²²⁴ İdris Şengül, "Kıssa", *DİA*, Ankara 2022, c. 25, s. 498-501.

²²⁵ Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü*, İFAV Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2013, s. 21.

²²⁶ Said Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, s. 71.

²²⁷ Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, s. 80; Ayrıca bkz. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 279.

²²⁸ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 29, 30; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 29, 30.

bir zat olduğuna kanaat getirdikleri zikredilmiştir.²²⁹ Bu detayların, kıssaların içerisinde yer alan peygamberlerin kişisel özelliklerinin ve toplumsal ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olarak zikredildiği söylenebilir.

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de, dikkat çeken bir diğer özellik, peygamberlerin vefatlarına dair tarihî bilgilere yer verilmesidir. Her iki tefsîrde de Yûnus (a.s.)'ın Hz. Mûsâ (a.s.)'ın vefât tarihinden sekiz yüz on beş sene sonra vefât ettiği;²³⁰ İdrîs (a.s.)'ın vefatının Âdem (a.s.)'dan yüzyıl sonra olduğu zikredilmiştir.²³¹ Yine her iki eserde Mûsâ ve Hârûn (a.s.)'ın Tîh Çölün'de tevellüd ettiği gibi birçok Peygamberin vefat tarihleri verilmiştir.²³² Mûsâ ve Îsâ (a.s.) arasında bin yedi yüz yıl içinde tevâtüren bin peygamber geldiği izah edilmiştir.²³³

Söz konusu eserlerde peygamberlerin yaşadığı dönem ile ilgili bazı detaylı bilgilere de yer verilmiştir. Mûsa (a.s.) ve Îsâ (a.s.) arasında bin yedi yüz yıl içinde peş peşe bin peygamber geldiği zikredilmiştir. Îsâ (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.) arasında altı yüz sene içerisinde dört nebî gönderilmiş olması gibi detaylar sunulmuştur. Bunlardan üçünün Benî İsrâîl'den, birinin de Araplardan Halid b. Sinan el-Absî olduğu ifade edilmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*de şiiirden istişhad edilen kısmı ise eserine almamıştır.²³⁴ Zikredilen bu hususlar, peygamberlerin yaşadığı dönemler ve kronolojik ilişkiler hakkındadır.

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de kıssalarda geçen kavimlerin karakteristik özelliklerine dair açıklamalara yer verilmiştir. Misalen Amâlika kavmindeki bir kimsenin elli metre boyunda olduğu ve yaklaşık üç bin yıl yaşadığı nakledilmiş, bu kavmin güçlü ve kudretli olduğu belirtilmiştir.²³⁵ *Tefsîr-i Mevâkib'*de Hûd kavminin ise uzun boylu ve iri yapılı olduğu yeryüzünde benzerlerinin olmadığı ifade edilmiştir.²³⁶ Bu bilgilerde, kavimlerin fiziksel ve karakteristik özellikleri vurgulanmaktadır.

²²⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 912; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 200.

²³⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 467; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 369.

²³¹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 29, 30; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 30.

²³² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 234; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 191.

²³³ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 235; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 190.

²³⁴ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 235; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 190.

²³⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 231; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 187.

²³⁶ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 202.

Söz konusu tefsîrlerde kıssalarda geçen olayların yaşandığı bölgelerle ilgili tasvir edici bilgiler bulunmaktadır. Belirli kavimlerin yaşadığı coğrafyalar, olayların geçtiği şehirler veya kabilelerin bulunduğu yerler hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Misâlen, her iki eserde Yûnus (a.s.) kıssasında geçen Ninova şehri, Musul'a yakın büyük bir şehir olarak tarif edilmiştir. Yûnus (a.s.)'ın mezarının ise Ninova'nın yakınlarında bulunan bir köyde olduğu ifade edilmiştir.²³⁷ Hûd Sûresinde, Âd kabilesinin bulunduğu mekânın konumu şu şekilde aktarılmıştır:

Ahkâf, Ceziretu'l-Arab'da Şahr vilâyeti Hadramut'a muttasıl ve şarkında vâkı'dır ki, selefde gâyet ma'mûr. Ve kavm-i Ad'ın vilâyeti olub el-hâlet-i hâzihî hâlî ve çöl ve seyyal kumdan ibaret arazi-i vesîadır. Ve Hûd (a.s.)'ın kabri dahi anda Mesile nâm vâdidedir."²³⁸

Kehf Sûresinde ise Ashâb-ı Kehf'in bulunduğu bölge olan Efsûs şehri ve Betahlûs Dağı hakkında bilgiler zikredilmiştir.²³⁹ Bu açıklamalarda, olayların geçtiği zaman ve mekânın detaylıca bilinmesi amacının bulunduğu görülmektedir.

İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*deki görüşleri eserine alarak bazı kıssalarda muhtelif rivâyetlerin bulunduğunu belirtmiştir. Misâlen İsrâ Sûresinde, İsrailoğullarının iki hususta fesat çıkarmasıyla ilgili ihtilaf olduğunu ifade ederek *Mevâhib-i 'Aliyye'*ye başvurduğunu şöyle beyan etmektedir:²⁴⁰

*"Bu hususta olan kaside ihtilâf-ı kesîre olmakla Mevâhib'in tahririne göre..."*²⁴¹

İsmâil Ferrûh Efendi'nin bu ifadesi, ihtilafın olduğu konularda *Mevâhib-i 'Aliyye'*yi referans alarak görüş bildirdiğini net bir şekilde ifade etmektedir. Bu şekilde, İsmâil Ferrûh Efendi, ihtilaflı konuların varlığına dikkat çekerek, konu hakkında okuyucusuna farklı görüşlerin olduğu bilgisini sunmaktadır.

Her iki müfessir, kıssaların tamamının gayesine işaret etmese de belirli kıssalardan murad edilen manayı vurgulamışlardır. Misalen, Ankebût Sûresinde Nûh (a.s.)'ın uzun süren daveti, kavminden çektiği eza ve cefaların anlatılması ve tufanın

²³⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 467; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 368.

²³⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 382.

²³⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 635; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 2, 3.

²⁴⁰ İsrâ 17/4.

²⁴¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 472, 473.

onları yakalamasıyla ilgili olarak, bu kıssada Hz. Muhammed (s.a.v)’e teselli etme amacının bulunduğu ifade edilmektedir.²⁴²

Zikredilen her iki tefsîrde kıssaların tekrar etmesi durumunda, detaylarının sonraki sûrelerde ele alınacağı belirtilmektedir. Misalen, Hayber Yahudileri hakkında anlatılan kıssanın detaylarının Mâide Sûresinde yer alacağı ifade edilmiştir.²⁴³ Yine Hûd Sûresindeki açıklamalarda, Sâlih (a.s.)’ın kavminin azaptan dolayı yüzlerinin sarardığı nakledilmiş, kıssanın tafsilinin Kamer Sûresinde zikredileceği belirtilmiştir.

İsmâil Ferrûh Efendi kıssanın bir bölümüyle alakalı konunun detayına inmek isteyenleri muhtelif tefsîrlere şu şekilde yönlendirmektedir:

“Bu âyet-i kerimede Süleyman (a.s.)’ın zellesinde ve gerek ol zellenin cezasında müfessirin çok hikayeler bast itmişler. Evvela etvel olan kıssayı bu muhtasar mütehammil olmamakla hemen pek icmalice geçelim ki, tafsililini isteyen sâir tefâsire nazar itsin.”²⁴⁴

Yukarıda zikredilen ifadelerle, kıssanın tafsilatından haberdar olmak isteyen okuyucuların diğer tefsîrlerle bu ihtiyacı karşılayabileceğine değinilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere müfessir, kıssaları zikrederken gerek *Mevâhib-i ‘Aliyye*’den gerekse yararlandığı kaynaklardan ihtisâr ederek rivâyetleri aktarmıştır.

Her iki müfessir bazı bölümlerde ise detaya girerek kıssaların ayrıntılarını zikretmektedir. Misalen, Mâide Sûresinde İsâ (a.s.)’ın duasıyla indirilen sofrada bulunanlar ve üzerindeki nimetlerle ilgili hususlar açıklanmıştır.²⁴⁵

Kısaca *Mevâhib-i ‘Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib* eserlerinde Kur’ân kıssalarının anlaşılmasına katkı sağlamaya yönelik bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Her iki tefsîrde de peygamberlerin genel özellikleri, peygamberlerin sayısı, gönderilme süreci, vefat tarihleri, kavimlerin fiziksel ve karakteristik özellikleri detaylıca ele alınmıştır. Ayrıca, ihtilaflara da değinilerek kıssaların tarihî bağlamı vurgulanmıştır. Ancak kıssaların içerisinde isrâiliyyâta dair bazı bilgilerin de bulunduğu görülebilmektedir.

²⁴² Kâşîfi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 879; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 179.

²⁴³ Kâşîfi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 109; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 93.

²⁴⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 273.

²⁴⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 217.

5. İSRÂİLİYÂT

İsrâiliyât, “*isrâiliyye*” kelimesinin çoğulu olup, terim olarak isrâilî bir kaynaktan aktarılan rivâyetler, kıssalar ve hâdiseler²⁴⁶ manasında kullanılmaktadır. Bununla birlikte daha geniş anlamda İslam’a özellikle tefsîre girmiş olan Yahûdî, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin lehine veya aleyhine uydurulup Hz. Peygamber’e, sahabe ve tâbiunla devam eden nesle atfedilen her türlü haber, isrâiliyât kavramının içerisine girmektedir.²⁴⁷

Kur’ân, geçmiş milletlere dair kıssaları genel hatlarıyla anlatırken, genellikle olayların ana çerçevesine odaklanmış ve ayrıntılara girmeden konuları izah etmiştir. Bu yaklaşım Arap toplumunu, merak ettikleri konularda diğer kaynakları araştırmaya veya kıssa ile ilgili bilgi veren şifahi kültür taşıyıcısı kişilere başvurmaya yönlendirmiştir. Bu nedenle tefsîr sahasında isrâiliyât problemi kendisini göstermiştir.²⁴⁸

İsrâiliyât’a dâhil olan rivâyetler genelde İsrâiloğulları’na gönderilen nebileri, bu nebilerin günah işleyen kimselere yaptıkları ikazları, bunlara verilen yaptırımları, zâhidlerin söz ve davranışlarıyla onların sahip olduğu mânevî inâyet ve yardımları içermektedir.²⁴⁹ İsrâiliyât hakkındaki meseleler, genellikle tâbiîn âlimlerinden Kâ’b el-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih’in rivâyetleri ve onların güvenilirliği üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁵⁰

Tefsîr-i Mevâkib’de, isrâiliyâta dair çeşitli hususların yer aldığı; bu konuda genellikle isnad zinciri bulunmayan ravisiz nakillere yer verildiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İsmâil Ferrûh Efendi, isrâiliyât nakilleriyle meşhur olan ve ilk râvi kabul edilen Kâ’b el-Ahbâr’ın ve israilî rivâyetleri aktaran isimlerden biri olan Vehb b. Münebbih’in isimlerine yer vermemiştir. Buna karşı *Mevâhib-i ‘Aliyye*’de, Kâ’b el-Ahbâr’ın ismi beş yerde,²⁵¹ Vehb b. Münebbih’in ismi bir yerde

²⁴⁶ ez-Zehbî, *el-İsrâiliyyât fi’l-Tefsîr ve’l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1990, s. 13; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 274.

²⁴⁷ Abdullah Aydemir, *Tefsîrde İsrâiliyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 27.

²⁴⁸ Abdulhamit Birışık, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, s. 199.

²⁴⁹ İbrahim Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 195-199.

²⁵⁰ Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, c. 23, s. 196.

²⁵¹ Hûd 11/123, Ra’d 13/11, Hâkka 69/32, Mutaffifin 83/6, Fecr 89/5.

zikredilmiştir.²⁵² Buna göre denilebilir ki, bu durum, *Mevâhib-i 'Aliyye'*de isrâiliyât nakillerine *Tefsîr-i Mevâkib*'e kıyasla daha fazla yer verildiğini göstermektedir.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de, Hz. Süleyman (a.s.) ile ilgili âyetler açıklanırken isrâiliyât kaynaklı bilgilere başvurulmuştur. İsmâil Ferrûh Efendi, bu konuda şu izahı yapmıştır:

*"Bu âyet-i kerîmede Süleyman (a.s.)'ın gerek zellesinde ve gerek ol zellenin cezasında müfessirîn çok hikâyeler bast itmişler. Evvelâ etvel olan kıssayı mütehammil olmamakla hemen pek icmâlîce geçelim ki, tafsilini isteyen sair tefâsire nazar itsin."*²⁵³

Yukarıdaki açıklamada o, Hz. Süleyman (a.s.) hakkındaki onun zellesine ve zellesinin cezasına dair kıssayla ilgili müfessirlerin çok sayıda hikâye aktardığını; en uzun kıssayı tafsilatına girmeden kısaca özetleyeceğini, tafsilatını isteyen okuyucunun diğer tefsîrlere başvurabileceğini belirtmiştir.

Bu ifadelerin ardından İsmâil Ferrûh Efendi, Süleyman (a.s.)'ın zellesine dair farklı yorumlardan birini "*Güya şu şekilde olmuştu*"²⁵⁴ diyerek nakletmiştir. Diğer taraftan Kâşifî'nin aynı hususları zikrettiği ve nispeten detaylı bir anlatıma gittiği görülmektedir.²⁵⁵

Kâşifî ve İsmâil Ferrûh Efendi, Ashâb-ı Kehf kıssasındaki isrâiliyât ile ilgili olarak tefsîrlerinde detaya girmeyen bir tutum sergilemişlerdir. Bu kıssada Kur'ân-ı Kerîm'de isimleri, meslekleri, ne zaman ve hangi dönemde yaşadıkları, mağarada ne kadar kaldıkları, köpeklerinin adı ve rengi gibi ayrıntılı bilgiler verilmemiştir.²⁵⁶ Bu tür detayların çoğunlukla isrâiliyât kaynaklı rivâyetlerden geldiği bilinmektedir.

İsmâil Ferrûh Efendi, bu konuda şu beyanda bulunmuştur:

*"İmdi Ashâb-ı Kehf maddesinde ol ehl-i kitab ile dikkatlü mücadele itme. Meğr zâhirice Kur'ân'da olanı kıraat ile iktifâ idüb anları techîl itme ve ehl-i Kitâbin hiç birinden Ashâb-ı Kehf ahvâlini suaî itme"*²⁵⁷

²⁵² Tâhâ 20/6.

²⁵³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 273, 274.

²⁵⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 273, 274

²⁵⁵ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1018.

²⁵⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 636; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 3.

²⁵⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 7.

Bu ifadeyle müfessir, Ashâb-ı Kehf kıssası hakkında Ehl-i Kitâb ile mücadele etmek yerine, sadece Kur'ân'a odaklanmaya ve Ehl-i Kitâb'tan hiçbirinden Ashâb-ı Kehf hakkında soru sormamaya dikkat çekmektedir.²⁵⁸ İsmâil Ferrûh Efendi'nin bu ifadelerinden ve tutumundan, onun isrâiliyât kaynaklı rivâyetlere dikkatlice yaklaştığını anlamak mümkündür.

Âd kavminin yaşadığı yerlerden biri olan İrem'e²⁵⁹ dair *Tefsîr-i Mevâkib*'de yapılan açıklamalar, müfessirin isrâiliyât konusundaki yaklaşımını yansıtan önemli bir veri olarak görülebilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki her iki tefsîrde de İrem hakkında bilgiler mevcuttur. Buna göre İrem, Âd'ın oğlu İrem'in halkı tarafından inşa edilen, şaşaalı binalara sahip, uzun boylu insanlardan oluşan bir şehirdir. Şeddâd adında bir kişi İrem'i inşa etmiştir. Abdullâh b. Kılâbe, devesini kaybedip Aden çölünde bir şehir ararken tesadüfen İrem'i keşfetmiştir. Şehirde altın, gümüş gibi mücevherlerden yapılmış bir kale bulunca şaşkınlık içinde bazı eşyaları alarak evine dönmüştür. Bu olay üzerine dönemin halifesi Muâviye (r.a.) tarafından o isim sorgulanmıştır. Muâviye (r.a.), Ka'bû'l-Ahbâr'ı çağırarak bu durumu ona anlatmıştır. Ka'bû'l-Ahbâr, bu şehrin eşsiz bir yer olduğunu ve Şeddâd'ın inşa ettiğini söylemiştir. Ancak şehrin çeşm-i merdümünden (saklı bir kaynaktan) gizlendiğini ve zamanında şehre bir adamın deve talebiyle gireceğini ve tekrar kaybolacağını belirtmiştir. Ka'bû'l-Ahbâr kendisine getirilen Abdullâh b. Kılâbe'yi görünce şehrin İrem şehri olduğunu onaylamıştır.²⁶⁰ Diğer taraftan rivâyetlerde konu edilen İrem'le ilgili olarak İsmâil Ferrûh Efendi, İrem'in kurucusu olarak bilinen Şeddâd'ın yaşadığı süre, eş ve çocuk sayısı ile kavmin boy uzunluğu gibi detayları belirtmezken,²⁶¹ Kâşifî ise İrem'in inşası, geçen süre ve kavmin helak olmasıyla ilgili bazı detaylara değinmiştir.²⁶² Bu arada bahse konu rivâyetler diğer bazı tefsîr

²⁵⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 7.

²⁵⁹ İrem, Fecr Sûresi'nde "sütunlarla dolu İrem" şeklinde geçen bir ifadeyle anılmıştır (Fecr 89/6, 7, 8). İrem kelimesinin neyi ifade ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İslam tarihçilerine göre, Arap Yarımadası'ndaki birçok kavim İrem'in soyundan gelmektedir. Bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "İrem", *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s. 443; Celal Kırca, "Âd", *DİA*, İstanbul 1988, c. 1, ss. 333, 334. İslâmî eserlerde, İrem'in Yemen'de Hadramut ile San'a arasında Şeddâd tarafından inşa edilen bir şehir olduğu rivâyeti yaygındır. Bunun yanı sıra, İrem'in Akabe'nin doğusundaki Rem dağı veya Batlamyus'un Aramawa olarak adlandırdığı bölge olduğu iddiaları da mevcuttur. Arkeolojik çalışmalar, İrem'in Rem dağı olduğuna işaret etmektedir (Harman, "İrem", c. 22, s. 443).

²⁶⁰ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1356, 1357; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 501, 502.

²⁶¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 501, 502.

²⁶² Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1356, 1357.

kaynaklarında isnâd zincirleriyle birlikte yer alırken;²⁶³ Kâşifî ve İsmâil Ferrûh Efendi'nin ilgili rivâyetleri isnâd zincirlerini zikretmeden aktarması söz konusudur.

Böylece İsmâil Ferrûh Efendi'nin isrâiliyât kaynaklı rivâyetleri naklettiği, yer yer Kâşifî'den ihtisar yaptığı, isrâiliyât kaynaklı rivâyetleri temkinli bir şekilde ele aldığı müşahede edilmektedir. İsrâiliyât kaynaklı bilgileri naklederken o, bazen kendi görüşünü belirtmiş ve nakillerin ardından “*En iyisini Allah bilir*” ifadesini kullanmıştır. Yine o, isrâilî rivâyetleri aktarırken gerekli gördüğü yerlerde tenkide tabi tutmuş bazen de “güya şu şekilde gerçekleşti” diyerek ilgili rivâyetin mesnetsiz olduğuna da işaret etmiştir. Neticede İsmâil Ferrûh Efendi'nin isrâiliyât konusundaki -Ashâb-ı Kehf hakkında olduğu gibi- tutumunun, onun Kur'ân'da geçen bilgilere öncelik vermeye önem gösterdiğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

²⁶³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. 4, s. 437; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 747.

3. BÖLÜM

DİL VE ANLAM AĞIRLIKLIL ‘ULÛMU’L-KUR’ÂN

‘Ulûmu’l-Kur’ân kapsamına giren ve Kur’ân’ı dil ve anlam boyutlarıyla inceleyen; özellikle de söz konusu yönlerden öne çıkan çeşitli ilimler bulunmaktadır. Bunlar içinde hurûf-ı mukattaa, muhkem-müteşâbih, i’câzu’l-Kur’ân, tekrâru’l-Kur’ân, garîbu’l-Kur’ân gibi Kur’ân ilimlerini saymak mümkündür. Bu bölümde, *Tefsîr-i Mevâkib*’de söz konusu ilimlere dair izahların nasıl yer aldığını inceleyeceğiz. Ayrıca tefsîrde dikkati çeken bir başka Kur’ân ilmine (fezâilu’l-Kur’ân) dair verileri de ele alacağız.

1. HURÛF-I MUKATTAA

Hurûf-ı mukattaa, bazı sûrelerin başında görülen ve bir veya birkaç harfin bir araya gelmesiyle oluşan harflerdir.²⁶⁴ Tekli, ikili, üçlü, dördü ve beşli tertipten meydana gelen mukattaa harfleri; 14 farklı harf, 13 ayrı formdan müteşekkildir. Bu kesik kesik harfler, 29 sûrenin başında yer almaktadır. Bağımsız ve ayrı harfler olduğu için “*hurûf-ı teheccî*”, sûrelerin başlangıcında yer aldığı için “*evâilü’s-süver* ve *fevâtihu’s-süver*” olarak da adlandırılmaktadır. Ayrıca mânaları ve hangi amaçla geçtiği bilinemediğinden, *hurûf-ı mübheme* olarak da isimlendirilmektedir. Hurûf-ı mukattaa, lafzen herhangi bir manaya delalet etmediklerinden, -Suyûtî’nin ele aldığı gibi- *müteşâbih* başlığı altında değerlendirilmektedir.²⁶⁵

Hurûf-ı mukattaa konusundaki iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan birisi selefî diğeri de halefî aittir. Selef âlimleri, bu harfleri insanlardan gizlenen bir sır gibi değerlendirmekte ve bunların bilinmeyen bir hakikate işaret ettiklerini düşünmektedirler. Ebû Bekir es-Siddîk (ö.13/634) (r.a.)’ın “*Her kitâbın sırrı bir vardır. Allâh’ın Kur’ân’daki sırrı da evâilü’s-suverdir.*”²⁶⁶ şeklindeki ifadesi bu görüşü desteklemektedir. Diğertaraftan halef tarafından ise, hurûf-ı mukattaa’nın

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c. 2, s. 10; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 174, 175; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 3, s. 30; ez-Zerkânî, *Menâhîl*, c. 1, s. 244.

²⁶⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 436-439; Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 170; Zeki Duman-Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı mukattaa”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, s. 401-408.

²⁶⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 236.

manalarının bilinebileceği düşünölmekte ve bu harflerin gerçek manasını anlamının mümkün olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁷

Kâşifi ve İsmâil Ferrûh Efendi, Hurûf-ı mukattaa'nın manasının bilgisini tamamen Allâh'a hasrederek, bu harflerin hakikatini bilmenin imkânı bulunmadığına işaret etmektedirler.²⁶⁸ Ancak bununla birlikte her iki müfessir de hurûf-ı mukattaa hakkındaki tevilleri aktarmaktadır. Burada her iki müfessirin hurûf-ı mukattaa hakkındaki görüşlerini, -İsmâil Ferrûh Efendi'nin hurûf-ı mukattaa konusunda Kâşifi'den ihtisarlarını- ilgili âyetler üzerindeki açıklamaları incelemeye çalışacağız.

Kâşifi, hurûf-ı mukattaa'nın Kur'ân'ın sırları olduğunu ve bu harflerin anlamlarını herkesin bilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir.²⁶⁹ Bu görüşünü Fussilet Sûresinde yineleyerek, onun bilgisine sahip olmanın kimsenin elinde bulunmadığını dile getirmiştir. Ancak yine de açıklamasının devamında “حم” hurûf-ı mukattaa'nın muhtemel manalarına dair müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir.²⁷⁰

İsmâil Ferrûh Efendi, Bakara Sûresinin başındaki “الم” âyetinde, Kâşifi'nin hurûf-ı mukattaa hakkındaki izahlarını aktararak, bu harflerin manaları konusunda şu izahları yapmıştır:

“Fârûk radiyallâhü anhüden bu hurûfun ma'nâsı suâl olundukta,” “Eğer bu hurûflardan kelâm söylersem mütekellif olmuş olurum. Zirâ, Peygamberimiz (s.a.v) “وما انا من المتكلفين” cevabını vermekle memûr oldu” buyurmuş. İbn-i Abbâs (ra), “Elif “ene” ve lâm “Allâh” ve mîm “a'lemü” işaretleri olub; “أنا الله اعلم” dîmek ola dîmiş. Ve ba'zilar, “Bu huruf-ı mukattaa'nın cümlesi ism-i sûre olmak gerek dîmiş. Bunda ve sâir sûreler evvelinde olan hurûfâtta akvâl ü tevcîhin vefreti olmakla, bu muhtasarda bu kadarca kayd olundu.”²⁷¹

Burada İsmâil Ferrûh Efendi'nin aktardığı bilgilere göre, Hz. Ömer-i Fârûk (r.a.)'dan hurûf-ı mukattaa'nın manâsı sorulmuş ve Hz. Ömer-i Fârûk (r.a.) da bu harflere zoraki bir te'vil yapmaktan kaçınmıştır. Diğer taraftan İbn Abbâs (r.a.)'dan naklen bu harfler hakkında bazı anlamlar zikredilmiştir. “الم” hurûf-ı mukattaa'nın tamamının bir ism-i sûre olmasına da işaret edilmiştir. Bu noktada o, söz konusu

²⁶⁷ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 236.

²⁶⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 87.

²⁶⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 3.

²⁷⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1067.

²⁷¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6.

harflerin geçtiği yerlerde çeşitli görüşlerin olduğunu, fakat tefsîrinde bu görüşlere muhtasaran yer verdiğini ifade etmiştir.²⁷²

İsmâil Ferrûh Efendi'nin Âl-i İmrân Sûresinin başındaki “الم” âyeti hakkındaki açıklamasının ardından şu ifadesi dikkat çekmektedir:

“Velhâsil, cemî‘ sûre evvelinde olan hurûf-i mukattaât hakkında akvâl-i kesîre olmakla, El-ilmu indellâh kâfidir.”²⁷³

Müfessir, burada hurûf-ı mukattaa hakkında âlimlerin farklı görüşlerinin olabileceğini ancak “İlim Allah katındadır” cümlesinin hepsine kâfi geleceğini belirtmiştir.²⁷⁴

Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’de Ankebût Sûresinin tefsîrinde, bu harflerin hakikatini incelemenin mümkün olmadığı ifade edilmiş, ancak hurûf-ı mukattaa hakkındaki teviller de zikredilmiştir.²⁷⁵ Yine Yûnus Sûresinde, “الر” harfleri açıklanırken; bu âyetlerin muhkem olması vurgulanmış, bu sebeple tağyirinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir.²⁷⁶

Hûd Sûresindeki “الر” lâfzı açıklanırken Şa’bî (ö.104/722) (r.a.)’ın hurûf-ı mukattaa hakkındaki şu izahı nakledilmiştir:

“Bu bir kitaptır ki, âyetleri hüccet u deliller ile muhkem olub, nakz u halelden müberrâdır. Sonra mahlûkâtın muhtâc oldukları eşyâ beyân u tafsil olunmuştur ki; ol kitabı, hikmette Kadir ve her şeyden Habîr Allâhu Teâla indindedir.”²⁷⁷

Buna göre Şa’bî (r.a.)’den naklen; ona heca harfleri hakkında sual edildiğinde, onun Kur’ân’ın kat’i deliller ile sağlamlaştırılmış olup tağyir ve tahriften korunduğu izahı söz konusu edilmiştir.²⁷⁸

Hurûf-ı mukattaa hakkında *Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib*’de geçen izahları ve te’villeri sûrelere göre şu şekilde detaylandırabiliriz:

²⁷² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 6. Ayrıca bk. Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 3.

²⁷³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 87.

²⁷⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 103; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 87.

²⁷⁵ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 876; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 177.

²⁷⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 441; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 350.

²⁷⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 371.

²⁷⁸ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 470; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 371.

Âl-i İmrân Sûresinin başındaki “الم” âyetinin meâlinde “Elif” harfinin ifade ettiği mana için, Allâh’ın bu dünyada mü’min kâfir herkese ihsan etmesi; “lam” harfinin, âhirette celal sahibi Allâh’a sadece iman edenlerin perdesiz kavuşmaları; “mim” harfinin Allâh katında en yüksek dereceye ulaşanların her an sınırsız bir muhabbetle Cenab-ı Hakk’a yakınlık kazanmalarını ifade ettiği belirtilmiştir.²⁷⁹

A‘râf Sûresindeki “المص” harfleri hakkında; Allah, latîf, mecîd, sâdık sıfatlarına şamil olabileceği ya da ism-i Kur’ân, ism-i sûre veya her harfin farklı bir esmâullaha işâret olabileceği ifade edilmiştir.²⁸⁰

Yûnus Sûresindeki “الر” harflerinin ism-i sûre, “أنا الله الرحمن” “*Rahman Allâh’ım*” veya “*Ben o Allâh’ım ki, cemî-i eşyâyı görürüm*” anlamına gelebileceği belirtilmiştir.²⁸¹ Kâşifî, İbn Zeyd’in bu görüşünü aktararak birkaç hususa daha değinmiştir.²⁸²

Ra‘d Sûresindeki “المر” harflerinin “أنا الله اعلم و ارى” “*Ben Allâh’ım, her şeyi bilirim ve görürüm*” manasına geldiği belirtilmiştir.²⁸³ Kâşifî’nin ise bu harfleri ilahi sıfatları ifade eden kelimelerin kısaltmaları olarak gördüğü şeklinde bir izah da yaptığı görülmektedir.²⁸⁴

Meryem Sûresinde geçen “كهيعص” lâfzı için beş farklı te’vil zikredilmiştir. Bunlar Esmâullâh, esmâ-i Kur’ân, ism-i sûre veya kasef manasıdır. Son olarak müfessir, “Kâf”, “*Allâh halkına kâfidir*”; “Hâ”, “*İbâdete hidâyet edici*”; “Ya”, “*Allâh’ın kudret eli, onların ellerinin üstündedir*”; “Ayn”, “*Hikmette âlimdir*”; “Sad”, “*Va’dinde sadık olması*” şeklinde Allâh’ın isim ve sıfatlarından bir kısmına işâret ettiğini belirtmiştir.

Tâhâ Sûresindeki “طه” harfi hakkında birden fazla izah vardır ve müfessir bunlar içinde beş farklı te’vile yer vermiştir. Buna göre “tâ” “*Tâhir*”, “ha” “*Hâdi*” isminin miftâhı anlamında ya da ism-i Kur’ân, ism-i sûre, Esmâullah’ın kastedildiği

²⁷⁹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 103; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 87.

²⁸⁰ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 316; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 254.

²⁸¹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 441; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 350.

²⁸² Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 441.

²⁸³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 418.

²⁸⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 532.

nakledilmiştir. Çoğunluğun görüşü ise Müzzemmil ve Müddessir Sûresindeki gibi “طه”nın, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ismi olduğu yönündeki kanaattir.²⁸⁵

Şuârâ Sûresindeki “طسم” lâfzı hakkında; müfessirler farklı te’vil ve açıklamalar sunmuşlardır. Bazılarınca bu harfler; ism-i sûre veya Allâh Teâlâ’nın Tûbâ, Sidre, Tûr, Sînâ’ya kasemi şeklinde yorumlanmıştır. Diğer bir görüşe göre Hz. Muhammed (s.a.v.)’e kasem edildiği ifade edilmiştir.²⁸⁶ Şuârâ Sûresinde “طسم”e dair bilgiler verildiği için Kasas Sûresinde tekraren ek bilgi zikredilmemiştir.

Neml Sûresindeki “طس” hurûf-ı mukattaası hakkında müfessirlerin farklı açıklamaları mevcuttur. Buna göre bir görüşe göre ism-i sûre olması veya “ط” harfinin tarîk-ı müstakimi göstermesi, “س” harfinin kalplerin Allâh’tan başka şeylerden temizlenmesi manâsına geldiği belirtilmiştir.²⁸⁷

Ankebût Sûresinde, “الم” hurûf-ı mukattaası hakkında farklı görüşler açıklanmıştır. Bir görüşe göre “Elif”, *ismullâh*; “lâm”, *lütfullâh*; “mîm”, *mecdullâh* anlamındadır. Aynı şekilde İbn Abbâs’tan da bu rivâyet aktarılmıştır. Diğer bir rivâyete göre ise “elif”ten maksat “Allâh”, “lâm”dan maksat “Cebrâil” ve “mîm”den maksat “Hz. Muhammed”dir.²⁸⁸ Tefsîrlerde her iki görüş de yer bulmuştur.

Yâsîn Sûresindeki “يس” hurûf-ı mukattaası hakkında çeşitli açıklamalar vardır. Bu harfler için kasem, ism-i sûre, ism-i Kur’ân olabileceği gibi; “Ya”nın Tayy lüğatinde “Yâ İnsân!” anlamına geldiği bilgisi de verilmiştir. Ayrıca bu harflerin “Ya Seyyide’l-Beşer!” manasında Hz. Muhammed (s.a.v.)’e işaret ettiği nakledilmiştir.²⁸⁹

Sâd Sûresindeki “ص” lâfzı için ism-i sûre, kasem, *Samed* ve *Sâdiku’l-kavl* isimlerinin anahtarı anlamına gelebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Kur’ân’ın emirlerine itaat edip yasaklarından ictinâb edilmesi manasının da aktarıldığı belirtilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 679; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 36.

²⁸⁶ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 808; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 127.

²⁸⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 831; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 143.

²⁸⁸ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 876; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 177.

²⁸⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 980; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, 242.

²⁹⁰ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1012; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 267.

Mü'min Sûresindeki “حم” harfleri hakkında her iki müfessir, bazı âlimlerin “ح” ile “ميم” harflerinin sırasıyla “*Hakem*” ve “*Melik-i Hakk'a kasem*” olabileceğini ya da bu harflerin “الرحمن” ismine işaret edeceğini belirtmiştir.²⁹¹

Fussilet,²⁹² Câsiye,²⁹³ Ahkâf,²⁹⁴ sûrelerinde “حم *hakıçün*” ibaresiyle hurûf-ı mukataa üzerine kasem edilmiştir.

Şûrâ Sûresindeki “حم عسق” hurûf-ı mukataa hakkında birçok manâ nakledilmiştir. Buna göre “*Hakîm, Mecîd, Alîm, Semî', Kadîr*” esmâ-i hüsnâsının ilk harfleri olabileceği belirtilmiştir; yine “*hilm, azamet, işitmek, güç*” sıfatlarına kasem edildiği de ifade edilmiştir. Müfessir ise zikredilen görüşlerden herhangi birini tercih etmemiştir.²⁹⁵

Kâf Sûresinde geçen “ق” harfinin ism-i sûre olması ihtimaline değinilirken aynı zamanda kasem veya *Kadîr, Kâhir, Kâbid, Kuddûs, Kaviyy* ve *Kayyûm* isimlerinin anahtarı manasına gelebileceği aktarılmıştır. Bunlara ek olarak “ق” harfinin “*kâh-i Kaf*” yani Kaf Dağının ismi olduğu yönünde bir diğer görüş de belirtilmiştir.²⁹⁶

Kalem Sûresinde, “ن” lâfzı için de birçok görüş bulunmaktadır. İsm-i sûre olması veya Allâh Teâlâ'nın önce kalemi yaratıp, sonrasında nûn'u, divit olarak halk etmesi anlamında gelebileceği belirtilirken kasem olma ihtimali de beyan edilmiştir.²⁹⁷

Her iki müfessirin hurûf-ı mukatta ile ilgili açıklamaları incelendiğinde, belirli başlıklar altında şu sınıflandırmaya ulaşılabılır:

Yûnus, Ra'd, Meryem, Tâhâ, Ankebût, Sâd, Mü'min, Şûrâ, Kâf sûrelerinde hurûf-ı mukattaayla Allâh'ın isim ve sıfatlarından bir kısmına işaret edilmiştir. Ayrıca hurûf-ı mukattaaya Bakara Sûresinde olduğu gibi tek tek muhtelif anlamlar yüklenmiştir. Bunlara ek olarak Âl-i İmran, A'râf, Yûnus, Ra'd, Meryem, Tâhâ, Naml, Ankebût, Yâsin, Sâd, Şûrâ, Kâf Sûrelerinde de bu durum örneklendirilmiştir.

²⁹¹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1046; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 292.

²⁹² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1067; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 304.

²⁹³ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1119; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 338.

²⁹⁴ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1127; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 343.

²⁹⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1081; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 313.

²⁹⁶ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1166; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 369.

²⁹⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1282; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 447.

Kasem olarak nitelendirilen hurûf-ı mukattaa da mevcuttur. Meryem, Şuarâ, Yâsîn, Sâd, Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Kaf, Kalem gibi sûrelerdeki heca harfleri bu özelliği taşıyanlardandır.

Bakara, Âl-i İmran, A'râf, Yûnus, Meryem, Tâhâ, Şuarâ, Neml, Ankebût, Yâsin, Sâd, Kâf, Kalem sûrelerinde bu kesik harflerin sûre ismi olduğu üzerinde durulmuştur.

Meryem, A'raf, Tâhâ, Yâsîn sûrelerinde hurûf-ı mukattaa'nın Kur'ân'ın bir ismi olduğu zikredilmiştir. Ayrıca, bazı sûrelerdeki heca harfleri için Allah'ın esmâsını veya Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ismini taşıdığı belirtilmiştir. A'râf, Meryem, Tâhâ, Yâsîn sûrelerindeki hurûf-ı mukattaa'da Allah'ın isim ve sıfatlarına işaret edilirken Tâhâ, Yâsîn, Duhân gibi sûrelerinde ise Hz. Peygamber'in ismine atıf olduğu aktarılmıştır. Hicr, Rûm, Lokmân, Secde, Zuhuf, Duhân Sûrelerinde, sadece harflerin okunuşu zikredilmiştir. Bazen de Yûsuf ve İbrâhîm gibi sûrelerinde olduğu gibi, hurûf-ı mukattaa, herhangi bir açıklama yapılmadan aktarılmıştır.

Sonuç olarak İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifi, hurûf-ı mukatta hakkında bu harflerin sırlarının insan aklının tam anlayamayacağı kadar derin olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte hurûf-ı mukattaa'nın anlamına dair çeşitli teviller ve açıklamalar da zikretmişlerdir. Özellikle *Mevâhib-i 'Aliyye'*'de, hurûf-ı mukattaa'nın anlamı hakkında geniş izahlar yer almıştır. İsmâil Ferrûh Efendi, genellikle konuyla ilgili malumatı, *Mevâhib-i 'Aliyye'*'den muhtasaran aktarmış ek izahlarda bulunmamıştır.

2. MUHKEM-MÜTEŞÂBİH

Muhkem kelimesi, “ح-ك-م” kökünden türemiş olup sözlükte sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş gibi manalara gelmektedir. Terim olarak, başka bir manaya ihtimali olmayan, açıkça muradın anlaşıldığı âyetler kastedilmektedir.²⁹⁸ *Müteşâbih* kelimesi ise “ش-ب-ه” kökünden türemiş olup birbirine benzeyen iki şeyden her biri anlamına gelmektedir.²⁹⁹ Terim olarak ise lafız ve mana

²⁹⁸ es-Suyûtî, , *el-İtkân*, c. 1, s. 425.

²⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 7, s. 140, 141; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 2, s. 69, 70; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 68,71; ez-Zerkânî, *Menâhîl*, c. 2, s. 270-272; Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 42.

yönünden birden çok olasılığa imkân verdiği için anlaşılmasında zorluk bulunan lafızları ifade etmektedir.³⁰⁰

Muhkem ve müteşâbih konusunda şu üç temel görüş öne çıkmaktadır: 1. Kur'ân'ın tamamı muhkemdir. 2. Kur'ân'ın tamamı müteşâbihtir. 3. Kur'ân'daki nasların bir kısmı muhkem bir kısmı müteşâbihtir. Bu üç görüş arasında görünürde bir tenakuz varmış gibi olsa da, lügat ve terim anlamlarındaki inceliklere göre böyle bir durum bulunmamaktadır.³⁰¹

Bu noktadan hareketle bahsi geçen görüşlerin dayandığı âyetleri, bu âyetlere dair hususları ve *Mevâhib-i 'Aliyye* ile *Tefsîr-i Mevâkib*'deki izahları şu şekilde zikredebiliriz:

Kur'ân'ın tamamının muhkem olduğunu bildiren âyet şu şekildedir:

“الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ خَبِيرٍ” “*Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar Allâh tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.*”³⁰² Bu âyette muhkem lafzı, sözün itkânına, Kur'ân'ın nazım ve icazının güzelliğine işaret etmektedir.³⁰³

Tefsîr-i Mevâkib'de bu âyetin meâli şu şekilde geçmektedir:

“*Bu bir kitâbtır ki, âyetleri hüccet ü deliller ile muhkem olub, nakz u halelden müberrâdır. Sonra mahlûkatın muhtaç oldukları eşyâ beyân u tafsil olunmuştur ki; ol kitabı hikmette Kâdir ve herşeyden Hâbir Allâh u Teâlâ indindendir.*”³⁰⁴

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de Kur'ân'ın kat'î deliller ile sağlaştırılmış olup bozulmaktan ve eksilmekten korunduğu izah edilmiştir.³⁰⁵

Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğunu bildiren âyet şudur:

“اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا” “*Allâh, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.*”³⁰⁶ Bu âyette

³⁰⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 425; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, s. 204.

³⁰¹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 1, s. 249.

³⁰² Hûd 11/1.

³⁰³ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 281.

³⁰⁴ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 371.

³⁰⁵ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 470; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 371.

³⁰⁶ Zümer 39/23.

müteşâbih lafzı, âyetlerin belâgât, fesâhat ve icâz cihetinden birbirine benzediği manasında tefsîr edilmiştir.³⁰⁷

Tefsîr-i Mevâkib'de söz konusu âyette geçen müteşâbih konusuyla ilgili açıklamada, Kur'ân'ın âyetleri arasında çelişki veya ihtilaf olmadığı, âyetlerin birbirini tasdik ettiği vurgusu dikkat çekmektedir. Tefsîrdeki ifade şu şekildedir:

*“Allâhu Teâlâ kelâmın ahseni olan Kur'ân'ı müteşâbih gönderdi. Yani anda tenâkuz u ihtilaf olmayub, birbirini tasdik ider.”*³⁰⁸

Yine bu âyetin devamındaki izahta şu açıklama yapılmıştır:

*“İ'câz u hüsn-i nazm ü sıhhat ü hükmede birbirine müşabihtir ki; va'd ü vaîdi vü emr u nehyi vü rahmet ü azâb ü Cennet ü Cehennem ü sâir ikişer tekrar eder.”*³⁰⁹

Bu çerçevede, Kur'ân'ın mucize oluşunda, nazmındaki güzellikte, sağlamlığında, hükümlerinde birbirine müteşâbih/benzediğini; böylece va'd ve vaîdinde, emir ve nehyinde, rahmet ve azabında ikişer kez tekrar ettiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla burada Kur'ân'ın farklı bölümlerinde yer alan mesajların birbiriyle çelişmediğine, aksine tam bir uyum içinde olduğuna ve bu uyumun Kur'ân'ın mucizevi yapısının bir yansıması olduğuna bir vurgunun yapıldığını söyleyebiliriz.

Kur'ân'ın muhkem ve müteşâbih âyetlerden müteşekkil olduğu hususu Âl-i İmrân Sûresinin 7. âyetinde şu şekilde geçmektedir:

“هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ” *“Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'ân) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihdir.”*³¹⁰ Âl-İmrân Sûresinin 7. âyetindeki muhkem ve müteşâbih kelimeleri birbirinin mukabili olarak terim anlamında kullanılmıştır³¹¹ ve bu konuda âlimler arasında ittifak oluşmuştur.³¹²

³⁰⁷ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 155.

³⁰⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 283, 284.

³⁰⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 283, 284.

³¹⁰ Âl-i İmrân 3/7.

³¹¹ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 151.

³¹² Yavuz, “Müteşâbih”, s. 204-207.

İlgili âyette geçen “*muhkemât*” ifadesi *Tefsîr-i Mevâkib*'de şöyle açıklanmıştır:

*“Ol Kur’ân’ın ba’zısı nişân-ı kaviyy ü alâmet-i mübîn ü mufassaldır. Ol âyetler, Kur’ân’ın asl ü esasıdır. Ve bazı âheri mücmelâtır ki, zâhirde müteşâbih ve meânî-yi dakikayı şâmil olmakla teemmül ü iânete muhtaçtır.”*³¹³

İsmâil Ferrûh Efendi, Kâşifi'den ihtisarla Kur’ân’ın bazı âyetlerinin kuvvetli ve açık işaretler taşıdığı ve tafsilatlı oluşu üzerinde durmuştur. Diğer bazı âyetlerinin ise kısa ve özlü olup, ince manaları taşıdığından, görünüşte açıkça anlaşılamadığı için; iyice düşünmeye ve ehil olanların yardımına ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır. Her iki müfessir de muhkem ve müteşâbihin terimlerinin anlamlarını açıklamışlardır. Bu konuda Kâşifi, Mâturîdî (ö. 333/944)'den muhkemin akılla ifade edilebileceği noktasındaki görüşlerine değinirken,³¹⁴ İsmâil Ferrûh Efendi bu bilgilere yer vermemiştir.³¹⁵

Müteşâbih âyetler, mutlak ve manevî olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır.³¹⁶ Mutlak müteşâbihler, hakikat ve mahiyetini yalnızca Allâh’ın bildiği âyetlerdir. İzâfî müteşâbihlerin ise belirli bir açıklama veya yorum ile anlaşılabilse de bazı detayları muğlaktır. Bu bağlamda her iki tefsîrde geçen mutlak müteşâbihlerden rûh, sûr, dâbbetü’l-arz gibi konulardaki te’vîlleri ele alacağız.

Kâşifi ve İsmâil Ferrûh Efendi tefsîrlerinde, İsrâ 17/85. âyetini açıklarken mutlak müteşâbihten biri olan rûh konusu ile ilgili izahatta bulunmuştur. İlgili âyet şu şekildedir:

“*وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ ۗ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا*” *“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh rabbimin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir.”*³¹⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*'de âyetin meâli şu şekilde geçmektedir:

“Ya Muhammed! Sana ruhtan sual ederler. Sen de ki: “Rûh, Rabbim Teâla'nın emrindedir. Bi-madde emr-i kün ile vücûda gelmiş olmakla; anın ilmi Hak

³¹³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 88, 89.

³¹⁴ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 104.

³¹⁵ Bkz. *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 88, 89.

³¹⁶ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 156.

³¹⁷ İsrâ 17/85.

Teâla'ya mahsus ve A'ndan gayri anı kimse bilmez size ancak ilimden az şey virilmiştir."³¹⁸

Yukarıdaki meâlde, rûhun Allah'ın "Ol" emriyle maddesiz olarak var edildiği ve rûhun gerçek mahiyetinin yalnızca Allah'ın ilmine hasredildiği ifade edilmiştir.³¹⁹ Burada rûh ile Kur'ân, Cibrîl veya Kur'ân'ın vahyediliş biçiminin mi yoksa bedenlere hayat veren ruhun mu kastedildiği hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Bir diğer âyette dâbbe olarak nitelendirilen bir canlıdan bahsedilmiştir: "وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ" *"Söylenen (kıyâmet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur."*³²⁰

Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'de kıyametten önce çıkacak olan dâbbenin "جساسة" ismiyle Arz'dan hurûc edeceği ve bu canlının uzunluğunun yaklaşık 45-50 metre, dört ayaklı, tüylü, iki kanatlı olduğu belirtilmiştir. Hızlı hareket edebilen bu canlıdan kaçmanın ve ona yetişmenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Canlının üç defa çıkacağı söylenmiştir. İlk Yemen'in uzak bölgesinden çıkarak kaybolacağı, ikinci defa Mekke'den çıkıp uzun süre kaybolacağı, sonuncusunda ise Mescid-i Haram'dan Hacer-i Esved'le Benî Mahzûm kapısı arasından çıkacağı ve insanlara korku vereceği belirtilmiştir. Ayrıca dâbbenin çıkışında Mûsa'nın asâsı ve Süleyman'ın hâtemi gibi belirgin işaretlerin olacağı ifade edilmiştir.³²¹ Kâşifi, dâbbenin özellikleri konusundaki bilgileri detaylıca açıklayarak ayrıntılı bilgiler sunmuştur.³²²

Bir diğer açıdan müteşâbih, lafızda, manada ya da hem lafızda hem manada olmak üzere üç kategoride ele alınmaktadır. Garîb lafızlar, kelimenin garabetinden dolayı anlamının tam olarak bilinmediği ve dolayısıyla te'vîle başvurma zor olduğu lafzî müteşâbihlerden biridir.³²³ "وَفَاكِهَةٌ وَأَبَاءٌ" *"Meyveler ve çayırar"*³²⁴

³¹⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 488.

³¹⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 628; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 488.

³²⁰ Neml 27/82.

³²¹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 848; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 156, 157.

³²² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 848.

³²³ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 152.

³²⁴ Abese 80/31. "وَفَاكِهَةٌ وَأَبَاءٌ" âyetinin mânâsı Hz. Ebû Bekr (r.a)'a sorulduğunda, o, bilmediği bir şey hakkında Allah'ın kitabı hakkında söz söylemekten şu sözlerle kaçınmıştır: "Şâyet Allah'ın kitabı

âyetinde, her iki tefsîrde de bu ifadenin “*elvân ü envâ meyve ve yaban otları*”³²⁵ yani “*renkli ve çeşitli meyve ve yaban otları*” anlamına geldiği belirtilmiştir.

Manevi müteşâbihlere misal, “*istivâ*” kelimesiyle ilgili olan şu âyettir: “الرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى” “*Rahmân Allâh arşa istivâ etmiştir.*”³²⁶ İsmâil Ferrûh Efendi, âyetin meâlini şöyle ifade etmiştir:

*“Ol Rahmân celle şa'nühû Arş üzere istilâ eyledi, ya'nî gâlib oldu. Hak Teâlâ gerçi cümle mahlûkâta müstevidir; lakin arş cümle mahlukatın akdemi ve cümlenin a'zamı olmakla, anı beyân eyledi.”*³²⁷

Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'de, “*istivâ*” lafzının meâli, “*istilâ*” kelimesiyle aktarılmıştır. “*İstîlâ*”nın da “*arşa galip olma*” anlamı taşıdığı ifade edilerek, “*arş*” lafzının; mahlûkâtın en kıdemlisi ve hepsinin en büyüğü olması sebebiyle kullanıldığı belirtilmiştir.³²⁸ Kâşifi, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'dan izahlarının ardından şiiirden istişhadda bulunmuştur.³²⁹

Müteşâbihin hem lafızda hem manada oluşu konusunda misal teşkil eden âyet ise şu şekildedir: “وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا النُّبُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَىٰ وَأَتُوا النُّبُوتَ مِنْ أَيْوَابِهَا” “*Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allâh'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allâh'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.*”³³⁰ Bu konuda İsmâil Ferrûh Efendi şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Zamân-ı Câhiliyyette hac ya umre için ihrâma giren kimse, şehirli ise hânesinin bâm dîvârını delüb andan girer çıkardı. Çölde çadırlı ise, haymesinin verâsından âmedsed iderdi ve itikadlarınca bunu amel-i hayr add idüb, târikine fâcir dirlerdi.”*³³¹

Bu âyette Cahiliye döneminde hac veya umre için ihrama giren kimse, şehirli ise evinin çatısını delerek o delikten girip çıkması; çölde çadırlı olanların ise

hakkında bilmediğim bir şeyi söylersem, hangi semâ beni altında gölgelendirir, hangi yer beni üzerinde barındırır?” (es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 4).

³²⁵ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1338; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 488.

³²⁶ Tâhâ 20/5.

³²⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 36.

³²⁸ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 679; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 36.

³²⁹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 679.

³³⁰ Bakara 2/189.

³³¹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 51.

çadırının arka tarafından girip çıkmaları âdeti ele alınmıştır. Bu gelenek Cahiliye toplumunun inançlarına göre güzel bir davranış olarak kabul edilirken terk edenlere ise fâcir denildiği belirtilmiştir.³³² Dolayısıyla âyetteki kapalılık giderilerek, insanların ibadetlerini daha doğru ve Allah'ın rızasına uygun bir şekilde yerine getirmeleri için bu âyetlerle uyarılmaları söz konusudur.

Müteşâbihatla ilgili olarak İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifi, müteşâbih âyetlerin anlaşılmasının sadece Allah'ın bilgisine ait olduğu ve insanların bunları tam anlayamayacakları görüşünü zikretmişlerdir. Bunla birlikte bazı hususlarda te'vîllere yer verildiği görülmektedir. İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*de zikredilen bazı detaylı te'vîlli veya açıklamaları eserine dâhil etmemiştir. Ancak müteşâbih konusunda genellikle *Mevâhib-i 'Aliyye'*de aktarılan bilgilerin dışına çıkmamıştır. Ayrıca İsmâil Ferrûh Efendi, bazı müteşâbih âyetler hakkında ise meâl dışında hiçbir açıklama vermemiştir.

3. FEZÂILU'L-KUR'ÂN

Fezâil, “fazilet” kelimesinin çoğuludur ve fazilet, üstünlük, meziyet ve şeref anlamlarına gelmektedir. Klasik kaynaklarda genellikle “*fezâilu'l-Kur'ân*”, “*sevâbu'l-Kur'ân*”, “*menâfiu'l-Kur'ân*” gibi terimler kullanılmaktadır. “*Fezâilu'l-Kur'ân*”, Kur'ân-ı Kerîm'in yüceliğini, onun tamamını veya birtakım sûre ya da âyetlerini öğrenip kırâat eden, aynı zamanda hıfz eden, ona göre amel eden kimselerin kazanacağı mükâfatı gibi hususları içermektedir. Bu terim bazı sûre-âyetlerin şifalı olmasıyla ilgili âyet ve hadislerde zikredilen bilgileri de kapsamaktadır.³³³

Müfessirlerden Zemahşerî (ö. 538/1143), Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebû's-Su'ud Efendi (ö. 982/1574) gibi bazı önde gelen isimler, Kur'ân'ın faziletine dair birçok rivâyet aktarmışlardır.³³⁴ Kur'ân'ın faziletine dair rivâyetler genellikle iki ana kategoride değerlendirilmektedir. İlki Kur'ân'ın bütününe odaklanan

³³² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 59; *Tefsîr-i Mevâhib*, c.1, s. 51.

³³³ es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 4, s. 120; Abdullah Aydemir, “Fezâilu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, 532.

³³⁴ Ayrıca bkz. Bu âlimler, sûrelerin faziletleri hakkında uydurma rivâyetleri, Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Vâhidî (ö. 468/1075) tarikiyle nakletmişlerdir (eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâ'idu'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû'a*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan ts, s. 296).

hadisler, Kur'ân'ın okunmasının ve öğrenilip başkalarına öğretilmesinin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, Kur'ân'ın kıyamet gününde insanlar için bir şefaathçi olacağına dair önemli bilgiler içermektedir. İkincisi ise bazı sûrelerin ve âyetlerin faziletleri hakkındaki hadis rivâyetleridir.³³⁵

*Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib'*de konu edilen âyetlerin faziletlerine şu misaller verilebilir:

Âyetü'l-Kürsî, “*âyât-ı Kur'âniyyenin eşrefi*” olarak nitelendirilmiştir.³³⁶ Bu âyet, ayrıca her iki tefsîrde Allah'ı takdis eden “*Bu âyet, sâk-ı Arş'ın yanında lisanıyla Hak Teâlâ'yı takdis eder.*” rivâyetiyle ilişkilendirilmiştir.³³⁷

İsmâil Ferrûh Efendi, Bakara Sûresinin son iki âyetinin faziletine dair bir hadis-i şerif ile şu açıklamayı yapmıştır:

*“Beydâvî'de mestûr hadîs-i şerîftir ki Hak Teâlâ halâyıkı halk itmezden iki bin yıl mukaddem, Bakara zikr olunan sûrenin âhirindeki iki âyeti yed-i kudretiyle ketb idüb anı Cennet hazinesinden inzâl eyledi. Kim ki, o âyetleri yatsıdan sonra okursa, bütün gece ibâdetle kâim olmuş sevabıyla cezalanur. Ve yine hadis-i şerîfle mübeyyen şol içinde Bakara kıssası zikr olunan sûre, “hayme-i Kur'ân”dır. Anı ta'lim idüb taallümü bereket ve terki hasrettir. Ama okuyana sâhirler sihre kadir olmazlar.”*³³⁸

İsmâil Ferrûh Efendi, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl'*inden de alıntı yaparak Bakara Sûresinin son iki âyetinin fazileti hakkında bilgi vermiştir. Kâşifî, bu iki âyetin faziletine dair herhangi bir açıklama yapmamıştır.³³⁹ Bu durum, İsmâil Ferrûh Efendi'nin farklı kaynaklardan istifade ettiğini göstermektedir.

Sâffât Sûresinin son üç âyeti hakkında her iki tefsîrde Hz. Ali (r.a.)'den bir rivâyet nakledilmiştir.³⁴⁰ Bu rivâyete göre ahirette sevap talep eden kimsenin, Sâffât Sûresinin son üç âyetini her toplantının sonunda okunması ile ilgili şu ifadeler aktarılmıştır:

³³⁵ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 207.

³³⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 87; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 74; Ayrıca bkz. et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1. Baskı, 1996, c. 5, s. 5-8.

³³⁷ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 87; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 74, 75; Ayrıca bkz. es-Sa'lebî, Ebû İshak, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî) (I-X)*, (Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan 1422/2002, c. 2, s. 227.

³³⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 86, 87; Ayrıca bkz. et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, c. 5, s. 10; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, c. 1, s. 167.

³³⁹ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 86, 87.

³⁴⁰ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1011; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 263.

“Her kim ahirette kilelerle ölçülür sevab isterse, Sâffât Sûresinin ahirindeki “سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ”³⁴¹ âyetinden üç âyeti her meclisin ahirinde okusun.”³⁴²

*Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’*de Kalem Sûresinin 51, 52. âyetlerinde nazar değen kimsenin iyileşmesiyle ilgili şu hadis aktarılmıştır: “Ayn isabet iden kimse üzerine bu âyet-i kerime okunsa, ifâkât bulur”.³⁴³ Kâşifî, bu rivâyeti Hasen-i Basrî (ö. 110/728)’den nakletmiş ancak İsmâil Ferrûh Efendi, bu bilgiyi aktarırken kaynak belirtmemiştir.³⁴⁴

İhlâs Sûresi’nin bütünüyle Tevhid konusunu içermesi sebebiyle, bu sûreyi okumanın Kur’ân’ın üçte birini okumakla eşdeğer olduğuyula ilgili hadis şu şekilde aktarılmıştır:

“Bu sûre-i şerîfe, böyle muhtasar iken meârif-i İlahiyyenin cemî’ini müstemil olduğu için “Anı okumak, sülûs-i Kur’ân-ı okumak gibidir!”³⁴⁵

Sonuç olarak, hem *Mevâhib-i ‘Aliyye* hem *Tefsîr-i Mevâkib’e* baktığımızda, Kur’ân’ın faziletine dair birçok rivâyetin yer aldığını görmekteyiz. Ancak her iki tefsîrde bu rivâyetlerin hangi kaynaklardan alındığına dair doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i ‘Aliyye’*den naklettiği hadislerle ek olarak, âyetin faziletine dair çeşitli kaynaklardan da alıntılar yapmıştır.

4. GARÎBU’L-KUR’ÂN

Arapçada kökü “غ-ر-ب/ğ-r-b” olan “garîb” kelimesi, sözlük anlamında yurdundan uzak, ender, eşi benzeri olmayan, bilinmeyen anlamlarına gelmektedir. Garîb kelimesi, anlaşılması zor, yabancı ve kapalı bir anlam taşıyan kelimeler için kullanılmaktadır.³⁴⁶ Kur’ân’da Arap toplulukları arasında yaygın olmayan veya bilinmeyen kelimeler bulunduğu için bu tür kelimelere “garîb” denilmektedir.

³⁴¹ Sâffât 37/180.

³⁴² Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1011; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 263; Ayrıca bkz. el-Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nuketü ve’l-Uyûn* (I-VI), Dâru’l-Kutubi’l-‘Ilmiyye, Beyrut-Lübnan ts, c. 5, s. 74.

³⁴³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 451.

³⁴⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1288; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 451.

³⁴⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 523; Ayrıca bkz. es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, c. 10, s. 330.

³⁴⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 291-296; es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 3-6.

Kur'ân'da Kureyş lehçesinin dışında diğer Arap lehçelerinden gelen kelimeler bulunması Garîbu'l-Kur'ân meselesini gündeme getirmiştir.³⁴⁷

Kureyş lehçesi, çok kültürlü bir coğrafyada gelişip, ticaret gibi sebeplerle diğer milletlerle etkileşimde bulunarak, diğer Arap lehçelerinden alınan veya Arapça'ya uyarlanan kelimeleri içermektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın inzal edildiği dil, Arap toplumunun yapısı, kültürü ve geleneklerini yansıtmaktadır.³⁴⁸

İslâm'ın ilk dönemlerinde, bazı sahabiler Kur'ân'da tam olarak anlamını kavrayamadıkları kelimelerin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Misalen Hz. Ömer, Abese Sûresinde geçen “أَبَا”³⁴⁹ kelimesinin anlamını bilmediğini söylemiştir. Benzer şekilde, İbn Abbas da altı farklı âyette geçen “فَاطِرٍ” kelimesinin anlamını, iki Arap köylüsünün bir kuyu başında konuşurken bu kelimeyi kullanmaları sayesinde öğrendiğini ifade etmektedir.³⁵⁰

İsmâil Ferrûh Efendi'nin “*garîbu'l-Kur'ân*” ilmine olan yaklaşımını anlamak için Kur'ân'da yer alan bu tür garip kelimeleri inceleyeceğiz. Misal olarak, “الْبَيْمِ” kelimesi, Kıptî dilinde deniz anlamına gelmektedir. *Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib*'de, A'raf Sûresinde geçen “الْبَيْمِ” kelimesi, Firavun ve adamlarının boğulduğu, Hz. Musa'nın denizi yarıp geçtiği yer, “*Bahr-i Külzüm*” olarak açıklanmıştır.³⁵¹ İsmâil Ferrûh Efendi, bu kelimenin A'raf Sûresinde geçen bağlamını günümüzdeki (Bahr-i Süveyş) Süveyş Kanalı ile ilişkilendirmiştir.³⁵² Dolayısıyla her iki müfessir, “الْبَيْمِ” kelimesini deniz anlamında kullanmıştır.

Başka bir misal için, Kehf Sûresi 9. âyette geçen “الرَّقِيمِ” kelimesini ele alabiliriz. Bu lafız Rûm lehçesinde “kitap” anlamındadır.³⁵³ Her iki müfessir, rakîm kelimesinin “kitâbet” anlamına geldiğini ifade etmektedir.³⁵⁴

Her iki tefsîrde Bakara Sûresinde geçen “حِطَّةٌ”³⁵⁵ lafzı açıklanırken “*istiğfar*”³⁵⁶ manasına geldiği belirtilmiştir. *Tefsîr-i Mevâkib*'de Mûsa

³⁴⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, c. 1, s. 292-296; Ayrıca Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, c. 2, s. 3-6; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 151-158; Demirci, *Tefsîr Usûlü*, s. 160-161.

³⁴⁸ İsmâil Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1996, c. 13, ss. 379-380.

³⁴⁹ Abese 80/31.

³⁵⁰ es-Suyûtî, *İtkân*, c. 2, s. 4.

³⁵¹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 351; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 281.

³⁵² *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 281.

³⁵³ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 181.

³⁵⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 636; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 2-3.

(a.s.)'ın kavminin, Bâbil'de yaşayan Nabt kavminin dilindeki “kırmızı buğday” anlamındaki bir kavramla değiştirme çabalarına dair³⁵⁷ şu açıklamalarda bulunulmuştur:

*“Ol nefislerine zulm idenler emr olundukları kavli tebdil ü tağyir ittiler ki, “istiğfar” ma'nâsına olan “hitta”yı lûgat-ı Nabt'a uydurub “kırmızı buğday deyu istihza ittiler. İmdi bu tağyir ile nefisine zulm idenlerin hadden tecavüz fışkları olduğu için, üzerlerine gökten azâb ü ukubet inzal eyledik.”*³⁵⁸

Sonuç olarak İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifi'nin garîb lafızları anlama ve açıklama konusundaki yöntemleri benzerlik göstermektedir. Her iki müfessir de Arapça dışından gelen kelimelerle ilgili detaylı bir açıklama sunmamış; garîb lafızları zikretmekle yetinmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, eğer farklı bir dilden aktarılan kelime varsa, *Mevâhib-i 'Aliyye*'den nakletmiştir. Ayrıca “الْيَمِّ” lafzını günümüz bağlamında izah etmeye çalıştığı görülmektedir.

5. TEKRÂRU'L-KUR'ÂN

“*Tekrâr*” kelimesi, Arapça'da “كر” sülasi fiil kökünden türetilmiş olup geri dönme/rücu anlamını ifade etmektedir. Tef'il babının masdarı “*tekrir*” olarak gelmekle birlikte “tekrir” kelimesindeki “ya” harfî, “elif” harfî ile değiştirilerek “tekrar” şeklinde kullanılmaktadır. Bu bağlamda aynı kökten gelen “tekrar” ve “tekrir” kelimeleri, “sıkça tekrarlamak” anlamına gelmektedir.³⁵⁹

Kur'ân-ı Kerim'in yapısı incelendiğinde, bazı âyetlerin ve kıssaların zaman zaman tekrarlandığı fark edilmektedir. İslam âlimleri arasında bu tekrarların varlığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi âlimler, Kur'an'da gerçek bir tekrarın olmadığını savunurken, diğer bir görüşe göre tekrarlar, Arap dilinin doğal bir özelliği

³⁵⁵ Bakara 2/58.

³⁵⁶ el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, (Thk. Neccâr-Ahmed Yusuf Necâtî), ed-Dâru'l-Mısriyye lit-Te'lif vet-Terceme, Mısır ts, c. 1, s. 38.

³⁵⁷ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 17; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 17.

³⁵⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 17.

³⁵⁹ er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr, *Muhtârü's-Sihâh*, Müessesetu'r-Risâle Nâşirun, 3. Baskı, 1440/2009, s. 491.

olarak anlamı vurgulamak, önemli konulara dikkat çekmek veya dinleyicileri etkilemek amacıyla kullanılan öğelerdir.³⁶⁰

Kur'ân'da tekrarlar, te'kid (vurgu yapma), tehvîl (yemin edilenin dehşetinden korkutma), tespit (bir konuyu belirleme) ve tasvir (bir şeyi açıkça betimleme) gibi dört temel amaçla kullanılmaktadır. Bu amaçlar, iletilmek istenen mesajları daha etkili hale getirmektedir.³⁶¹

Tefsîr-i Mevâkib'de, müfessirin bakış açısını değerlendirmek adına tekrar eden birkaç âyet üzerinden konuyu örneklendirebiliriz. Bakara Sûresi 2/141.³⁶² âyeti tekrarı hakkında *Tefsîr-i Mevâkib*'de şu bilgiler zikredilmiştir:

“Bu âyetin tekrârı, te'kid ü takrir yâhud tenbîh ü tahzîr içindir.”³⁶³

Her iki tefsîrde bu âyetin tekrarının, te'kid ve takrir amaçlarına hizmet etmekle birlikte, aynı zamanda tenbih ve tahzir yönleri de bulunduğu belirtilmiştir.³⁶⁴

en-Nâs Sûresi'nde geçen “ناس” kelimesinin tekrarına ilişkin olarak Kâşifî ve İsmâil Ferrûh Efendi, bazı açıklamalarda bulunmuşlardır. *Tefsîr-i Mevâkib*'de bu konu şu şekilde açıklanmıştır:

“*Tefsîr-i Lubâb*'da dîr ki: “Bu sûrede vâki' beş âdet “nâs” lafzı, mükerrer olmayub, her biri bir sınıf insâna işarettir. Evvelki nâstan murâd, “*etfâl*”dır ki, “rububiyyet” olmakla anların terbiyesine delâlet ider. İkinciden murâd, “*civânlar*”dır ki, “*Melik-i pâdişâhlık*” olmakla anların kahr u siyâsetine işarettir. Üçüncüden murâd, “*pîrlere*”dir ki, “*Îlâh*” tâat ü ibâdete mebnî olmakla pîrlere münasibtir. Dördüncüden murâd, “*sâlihler*”dir ki, vesvâs anların iğvâsına harîs olmakla anların istiâzesine îmâdır. Beşinci, ma'tûf olduğu cinne tebâiyyetle insan şeytanı müfsidlerdir.”³⁶⁵

Bu sûrede beş defa tekrarlanan “nâs” kelimesi, hakkında *Mevâhib-i 'Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib*'de beş farklı insan sınıfını temsil ettiği şeklinde açıklanmıştır. Her iki tefsîrde Kâşifî'den naklen, bu tekrarların, insanların farklı yaş, deneyim ve

³⁶⁰ Sabri Demirci, “Kur'an-ı Kerim'deki Tekrarlar Meselesi ve Mefâtihu'l-Ğayb Tefsîr'inde Râzî'nin Yaklaşımı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, Yıl. 2, S. 5, s. 288.

³⁶¹ Demirci, *Tefsîr Usulü*, s. 195, 196.

³⁶² “تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “Onlar bir ümmetti gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.”

³⁶³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 37,38.

³⁶⁴ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 42; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 37,38.

³⁶⁵ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 524.

durumlarını yansıtmak için kullanıldığı aktarılmıştır. İlk “nâs”ın, çocukları temsil eder ve Allah’ın terbiye edici sıfatına işaret eder. İkincisi, gençlerdir ve yönetim ve idare yetenekleriyle ilişkilendirilir. Üçüncüsü, yaşlılara işaret eder ve Allah’a itaat ve ibadetleri nedeniyle saygıya layık olduklarına vurgu yapılır. Dördüncüsü, salih insanları temsil eder ve şeytanın vesveselerine karşı Allah’a sığınmalarına işaret edilir. Beşincisi ise, şeytana tabi olan ve bozgunculuk yapmış insanları temsil eder. Bunlara ek olarak Kâşifî, tasavvufî anlamda birkaç bilgi daha eklemiştir.³⁶⁶

Mevâhib-i ‘Aliyye ve Tefsîr-i Mevâkib’de, Râhman Sûresinde geçen “فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ” “Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?” âyetindeki tekrarın vurgulanmasına dair bazı izahlar söz konusudur. *Tefsîr-i Mevâkib*’deki açıklama şu şekildedir:

“Rivâyet olunur ki: Bu sûrede bu âyet-i kerime otuz bir kere tekerrür itmekle, Peygamberimiz (a.s.m.) bu sûreyi kıraat iderken cinniler bu mükerrer geldikçe, “Ya Rabbena! Ni’metlerinden hiçbir şeyi tekib itmeyiz, hamdimiz sanadır.” deyû cevap virirlermiş. Sahabe sâkit istima’ iderlermiş. Süre tamamında Efendimiz (asm), sahâbeye, “Siz sükût ittiniz, cinniler her âyet okudukça böyle cevap virirlerdi” buyurmuşlar.”³⁶⁷

Tefsîr-i Mevâkib’de, Rahmân Sûresinde yer alan bu âyetin otuz bir kez tekrarlandığı ve cinlerin her tekrarda Allah’ın nimetlerini yalanlamadıkları yönünde cevap verdikleri belirtilmiştir. Sahabenin ise cevap vermeksizin bu olayı sessizce dinlemesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) cinlerin bu cevapları verdiği zikredilmiştir.³⁶⁸ *Mevâhib-i ‘Aliyye* tefsîrinde ise bu âyetin tekrarına ilişkin bir vurgu yapılmamıştır.³⁶⁹

Tefsîr-i Mevâkib ve *Mevâhib-i ‘Aliyye* tefsîrleri, Kur’ân’ın tekrarlarını ele alırken genel olarak benzer bir yaklaşım sergilemiş ve tekrarların hikmetlerine dair görüşlerini paylaşmıştır. Misalen Bakara Sûresindeki tekrarlar, te’kîd, takrir, tenbih ve tahzîr amacı taşımaktadır. Aynı şekilde, en-Nâs Sûresinde tekrar eden “nâs” kelimesi, farklı insan sınıflarını temsil etmektedir. Rahmân Sûresi’ndeki tekrarın cinnîlerle ilgili bir rivâyete bağlı olarak değerlendirildiği ve Hz. Peygamber

³⁶⁶ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1384; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 524.

³⁶⁷ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 394.

³⁶⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 2, s. 394.

³⁶⁹ Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 1199.

(s.a.v.)'in bu sûreyi okurken cinlerin verdiği cevaplarla ilgili bir olaya vurgu yapıldığı ifade edilmiştir. Bu durum, tefsîrin çeşitli rivâyetlere ve olaylara dayalı olarak âyetleri açıkladığını göstermektedir. Sonuç olarak, her iki tefsîrin de tekrar eden âyetleri açıklarken, bu tekrarların Kur'ân'ın anlamını pekiştirmek, vurgulamak ve farklı açılardan değerlendirmek amacıyla kullanıldığını ortaya koymaktadır.

6. İ'cÂZU'L-KUR'ÂN

İ'câz kelimesi, “ع-ج-ز/a-c-z” kökünden türeyip aciz bırakmak manasında ifâl bâbından mastardır. Bu kök, genellikle “bir nesnenin arkası veya bir işin sonu” ve “güçsüzlük, kudretsizlik, “bir kimsenin bir şeyi yapmaktan aciz olduğunu göstermek” anlamlarını içermektedir.³⁷⁰ İ'câz kelimesinin Kur'ân'a atfedilmesiyle oluşan “i'câzu'l-Kur'ân” terimi, Kur'ân'ın belâğatta insan gücünü aşması, edebi üstünlüğü ve içerik zenginliği sayesinde hiçbir insanın benzerini oluşturamayacağı anlamı taşımaktadır.³⁷¹

Kur'ân'da “i'câzu'l-Kur'ân” lafzı yer almamakla birlikte, farklı âyetler aracılığıyla Kur'ân'ın benzerinin getirilemeyeceği vurgulanmaktadır. Bu şekilde Kur'ân, meydan okuyarak muhataplarını aciz bırakmaktadır. Ancak asıl gaye insanları aciz bırakmak değil, tam tersine Kur'ân'ın gerçekliğini ve bu kitabı getiren Hz. Peygamber (s.a.v.)'in doğruluğunu açığa çıkarmaktır.³⁷²

Tehaddî âyetlerinin *Tefsîr-i Mevâkib*'deki izahı incelendiğinde denilebilir ki; küffarın Arapçanın en güzel ve edebi şekillerini kullanabilen insanlar (*bülegâ ve fusahâ-i Arabdan- fusahâ-yı Arabdan şî'r u inşâya kâdir*)³⁷³ olmalarına rağmen, Kur'ân'ın benzerini dahi getiremeyeceklerini vurgulanmıştır. Aynı zamanda, bu kişilerin “müfteri” yani iftiracı olduğu nitelendirmesiyle, Kur'ân'ın benzersiz

³⁷⁰ ez-Zerkânî, *Menâhil*, c. 2, s. 227; İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, c. 10, s. 42; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 236.

³⁷¹ Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 236; Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 403-404.

³⁷² Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 403-404.

³⁷³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 358.

üslubuna karşı yalan yanlış iddialarda buldukları belirtilmiştir.³⁷⁴ Bu konuda birkaç misal zikredebiliriz:

“Küffâr-ı Mekke, -“Belki Muhammed bu kelâmı kendiliğinden peydâ eyledi” dîrler. Sen dî ki: “Öyle ise, siz de -bülegâ ve fusahâ-i Arabdansınız- bunun gibi bir sûre getirin. Ve maahâzâ Allâhu Teâlâ’dan gayri kimden yardım talebine kudretiniz olursa anı da’vet idüb anın îânetiyle sûreyi getirin; eğer siz iftirânızda sadıklar iseniz!”³⁷⁵

“Belki müşrikler, “Kur’ân-ı kizbten peydâ eyledi” dîrler. Anlara dî ki: “Siz fusahâ-yı Arabdan şi’r u inşâyâ kâdîrsiniz. Çünkü, bunu kendimden söyledim zu’ m iderseniz; bunun misli kendinizden on sûre peydâ idin, ve Allahu Teala’dan gayri kudretiniz olduğu kimseyi benimle muâraza için size îânete da’vet idin eğer bu kelâm-ı müfteride sâdıklar iseniz!”³⁷⁶

Kâşifî, Yûsuf Sûresinin ilk âyetinin Kur’ân’ın i’câzına işaret ettiğini ifade etmiştir.³⁷⁷ İ’câzı açıkça belirtmiş İsmâil Ferrûh Efendi ise aynı bilgileri âyetin meâlinde şöyle ifade etmiştir:

“İşbu sûre, tedebbür idene, Kitâb-ı Mübîn’in i’câz ını ve hikmet-i İlâhiyeyi müştemil âyât-ı ibret-nümâdır.”³⁷⁸

Her iki tefsîrde de, bu meâl ile ifade edilmiştir ki, sûreyi düşünen/tedebbür eden kişinin, Kur’ân-ı Mübîn’in mucize oluşunu ve Allah’ın hikmetini içeren ibret dolu âyetler olduğunu fark edeceği belirtilmiştir.³⁷⁹

Kâşifî ve İsmâil Ferrûh Efendi, Mâide Sûresinin5/15. âyetini açıklarken Kur’ân’ın mucize oluşu hakkında bazı hadiseleri zikretmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, bu konuyu şu şekilde ifade etmiştir:

“Ey Yehûd ü Nasârâ! Size Bizim resûlümüz geldi ki, kitabınızda gizlediğiniz şeylerin çoğunu size beyân ider ve çoğunu dahi afv ider.-Yehudun ihfâ ittiği Tevrât’da na’t-ı Nebevî ve âyet-i recm gibi ve Nasara’nın İncil’de Ahmed nâm resûlün gelmesi müjdesini ihfâları gibi.- Allâhu Teâlâ’dan tahkik şekk ü dalâl

³⁷⁴ Bakara 2/23; Enfâl 8/31; Yûnus 10/38; Hûd 11/13; İsrâ 17/88; Ankebût 29/50.

³⁷⁵ Tefsîr-i Mevâkib, c. 1, s. 358.

³⁷⁶ Tefsîr-i Mevâkib, c. 1, s. 373.

³⁷⁷ Kâşifî, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 501.

³⁷⁸ Tefsîr-i Mevâkib, c. 1, s. 393.

³⁷⁹ Kâşifî, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 501; Tefsîr-i Mevâkib, c. 1, s. 393.

zulümâtını def' ider nûr-i Muhammed (s.a.v) ve hakkı izhâr ider Kur'ân-ı Kerîm geldi."³⁸⁰

Her iki tefsîrde Mâide 5/15. âyetinde, Yahudi ve Hristiyan topluluklara yönelik olarak, Hz. Muhammed (s.a.v)'in gelişini ve Kur'ân'ın önceki kutsal kitaplarda gizlenen birçok gerçeği açıkladığı belirtilmiştir. Bu gizlenen bilgiler arasında, Tevrat'ta, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in özellikleri, recm âyeti ve İncil'de gelecek olan Ahmed adlı elçinin müjdesi gibi önemli konuların izhâr edilmesi; Kur'ân'ın i'câzı olarak değerlendirilmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, bu bilgileri meâlin içerisine arasöz cihetinden derc etmiştir.³⁸¹

Kur'ân'ın i'câzına Enfâl 8/36. âyetinde de değinilmiştir. Bu âyet, kâfirlerin Uhud Savaşı sırasında mal varlıklarını harcayacakları ve ardından büyük bir pişmanlık yaşayacakları hakkındadır. Kâfirler, harcadıkları şeylerden umduklarını elde edemedikleri için büyük bir üzüntü yaşarlar. Sonunda, kazandıkları bir şey elde edilememiş olur ve nihâyet yenilgiye uğrarlar. Kâşifi, âyet ile ilgili *Delâilü'l-İ'câz* eserinden faydalanarak olayın gerçekleşmesinden önce haber verilmesinin Kur'ân'ın ilahî menşesine dair delil olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu olayın, sonradan gerçekleşecek olan Mekke'nin fethi gününe işaret ettiği anlaşılmıştır.³⁸² İsmâil Ferrûh Efendi i'câza dair bilgiye yer vermemiştir.³⁸³

Kâşifi, Kur'ân'ın i'câz ını açıklarken, aynı konuda yazılmış diğer eserlere de atıfta bulunmuştur. Bu eserler arasında *Delâilü'l-İ'câz*, *Keşşâf*, *Esrâru'l-Belâğa ve Miftâh* gibi eserler bulunmaktadır.³⁸⁴ Kâşifi, bu eserlerin Kur'ân'ın i'câzını daha ayrıntılı bir şekilde açıklamak için başvurmuştur. İsmâil Ferrûh Efendi ise Kur'ân'ın i'câzına vurgu yapmış, ancak bu kaynaklara atıfta bulunmamıştır.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de, Kur'ân'ın i'câzı konusunda açıklamalar yer almakla birlikte Kâşifi, farklı eserlere atıfta bulunarak bu i'câzı detaylandırmaya çalışmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi ise daha çok anlam ve hikmete

³⁸⁰ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 188-189.

³⁸¹ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 233; *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 189.

³⁸² Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 383.

³⁸³ *Tefsîr-i Mevâkib*, c. 1, s. 307.

³⁸⁴ Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, s. 383, 482.

vurgu yaparak Kur'ân'ın i'câzını ifade etmiştir. Bu tefsîrlerde, Kur'ân'ın benzersiz bir üslup ve ifade gücüne sahip olduğu, muhataplarını etkileyici bir şekilde ikna ettiği ve geleceğe dair bazı olayları önceden haber verdiği vurgulanmıştır. Ayrıca, Kur'ân'ın fesahat ve belâğatı nazmındaki i'câz öğelerine dikkat çekilmiştir.

SONUÇ

Kâşîfî tarafından kaleme alınan *Mevâhib-i 'Aliyye* tefsîri, büyük bir ilgiyle karşılanarak çeşitli dillere tercüme edilmiş ve kısa bir sürede Osmanlı Türkçesine farklı mütercimler tarafından aktarılmıştır. Bu çevirilerden biri olan *Tefsîr-i Mevâkib*, dönemin önde gelen tefsîrleri arasında yer almıştır. İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin diğer tercümelerinden farklı bir yaklaşım benimseyerek kendine özgü üslubunu oluşturmuştur. Özellikle *Mevâhib-i 'Aliyye*'nin aksine, kelime kelime tercüme yerine, âyetin tam anlamını aktarmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi, eserin başında yaptığı açıklamada, tefsîri halkın anlayabileceği bir dilde sunma amacıyla yazdığını belirtmiştir. Bu bağlamda, *Tefsîr-i Mevâkib*'in, döneminin tercüme ve tefsîr anlayışını yansıtan önemli bir eser niteliğini taşıdığını söylemek mümkündür.

Tefsîr-i Mevâkib'de ilgili âyetlerin izahı bağlamında Kur'ân ilimlerine dair çeşitli konular yer almıştır. Bu bağlamda çalışmamızdaki ilk inceleme konumuz mekkî-medenîdir. İsmâil Ferrûh Efendi, Kâşîfî'nin üslubunu takip ederek her sûrenin mekkî-medenî özelliklerine dikkat çekmiştir. Her iki tefsîrde; medenî olduğu ihtilafli olan sûrelerde veya medenî sûrenin içindeki mekkî âyetlerde, sûrenin başlangıcında açıklamalar yapılmıştır. *Tefsîr-i Mevâkib*'de toplam seksen beş sûrenin mekkî, yirmi altı sûrenin medenî olduğu bilgisi yer almıştır. Üç sûrenin mekkî-medenîliğinde ihtilaf bulunduğu bilgisi de vardır. İsmâil Ferrûh Efendi, sûrenin mekkî-medenî olduğu hususunda ihtilaf olduğunda genellikle “*mekkî ya da medenîdir*” ifadesini kullanmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi, Mümtehine ve İnsân sûrelerinde, Kâşîfî'den farklı olarak bu sûrelerin medenî olduğunu ifade etmiştir.

Esbâb-ı nüzûl konusuna gelince, *Tefsîr-i Mevâkib*'de tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yüze yakın sebep-i nüzûl rivâyeti bulunmaktadır. Bu konuda eserde *Mevâhib-i 'Aliyye*'ye göre daha fazla rivâyetin aktarıldığı gözlemlenmiştir. Her iki tefsîrde de rivâyetler genellikle isnad zinciri veya kaynak belirtilmeden aktarılmıştır ve rivâyetlerin sıhhati hakkında bilgi verilmemiştir. Diğer taraftan *Mevâhib-i 'Aliyye*'de nüzûl sebeplerine dair hususlar ve ilgili görüşler yer yer detaylı olarak zikredilirken, *Tefsîr-i Mevâkib*'de İsmâil Ferrûh Efendi'nin daha öz ve muhtasar bir anlatım tercih ettiği görülmektedir. İsmâil Ferrûh Efendi, sıkça Beydâvî ve

Zemahşerî gibi diğer müfessirlerin görüşlerine ve açıklamalarına başvurarak nüzûl sebeplerini aktarmıştır.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'te neshe konu edilen âyetler arasındaki açıklamalarda belirgin farklılıklar bulunmaktadır. İsmâil Ferrûh Efendi'nin neshle ilgili konulara on altı âyette temas ettiği, Kâşifi'nin ise bu konuya otuzdan fazla âyette yer verdiği gözlemlenmiştir. *Mevâhib-i 'Aliyye*'de neshe konu âyetlerin sayısının daha fazla olduğu, özellikle seyf ve kıtâl âyetleriyle nesh edilen âyetlerin detaylı bir şekilde ele alındığı tespit edilmiştir. Kâşifi'nin neshe konu ettiği âyetlerde, İsmâil Ferrûh Efendi'nin, aynı şekilde konuyu ele almadığı ve kendi tasarrufunu kullandığı tespit edilmiştir. Bu durum, *Tefsîr-i Mevâkib*'deki nesh konusundaki bilgilerin kapsamının, *Mevâhib-i 'Aliyye*'ye göre sınırlı olduğu sonucuna varmamıza imkân tanımaktadır. İsmâil Ferrûh Efendi'nin, Kâşifi'nin neshi konu ettiği yerlerde genellikle âyetin meâlini aktardığı görülmüştür.

Tefsîr-i Mevâkib ve *Mevâhib-i 'Aliyye*, Kur'ân kıssalarının anlaşılmasına yönelik önemli bilgiler içermektedir. Her iki tefsîrde de, peygamberlerin genel özellikleri, gönderilme süreçleri, yaşadıkları dönemler, vefat tarihleri, kıssaların geçtiği bölgeler, kavimlerin fiziksel özellikleri ayrıntılı olarak ele alınıp kıssaların tarihi bağlamı vurgulanmıştır. Bu tefsîrlerde, kıssaların coğrafi bağlamına işaret edilerek okuyucuların daha fazla bilgi edinmesinin amaçlandığı söylenebilir. Diğer taraftan, bazı kıssalarda isrâiliyyât kaynaklı bilgilerin varlığı tespit edilmiştir.

İsmâil Ferrûh Efendi'nin isrâiliyyât nakillerinde, özellikle Kâ'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi bu alandaki meşhur râvilerin isimlerine çok fazla yer vermediğine müşahede edilmektedir. Bu durum, *Mevâhib-i 'Aliyye*'ye kıyasla *Tefsîr-i Mevâkib*'de isrâiliyyât nakillerine daha az zikredildiğinin bir göstergesi sayılabilir. Her iki müfessir de, İsrâiliyyât nakillerini aktarırken, bazı yerlerde tenkitte bulunmuşlar ve “*En iyisini Allah bilir*” ifadesiyle de bunlara dair ihtiyatlarını dile getirmişlerdir. Ayrıca İsmâil Ferrûh Efendi, isrâilî rivâyetleri zikrederken, bazı rivâyetlere şüpheyle yaklaşmış ve ilgili rivâyetin mesnetsiz olduğuna dair işaretlerde de bulunmuştur.

Tefsîr-i Mevâkib ve *Mevâhib-i 'Aliyye*'de hurûf-ı mukattaa, Allah'a ait sırlar olarak kabul edilmiştir ve bu harflerin anlamlarının insan kavrayışının ötesinde

olduğu belirtilmiştir. Her iki tefsîrde de bu harflerin anlamının tam olarak anlaşılamayacağı ifade edilmekle birlikte, çeşitli te'vîllere ve açıklamalara da yer verilebilmiştir. İsmâil Ferrûh Efendi, genellikle bu konudaki bilgileri *Mevâhib-i 'Aliyye'* den ihtisar ederek aktarmış ve bazen bunlara ilave açıklamalar da yapmıştır.

İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifi, müteşâbih âyetlerin anlamlarının sadece Allah'ın bilgisine ait olduğunu belirtmişlerdir. Her iki müfessir de dâbbetü'l-arz, istîvâ ve Allâh'ın bazı sıfatlarını içeren müteşâbih âyetlerde çeşitli te'vîller nakletmesine rağmen; İsmâil Ferrûh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye'*deki detaylı te'vîlleri eserine dâhil etmemiştir. Yine o, bazı müteşâbih âyetler hakkında sadece meâl vermiştir ve herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Mevâhib-i 'Aliyye ve *Tefsîr-i Mevâkib*'de Kur'ân'ın faziletine dair birçok rivâyetin bulunduğu; ancak bu rivâyetlerin kaynaklarının her iki tefsîrde de doğrudan belirtilmediği görölmüştür. İsmâil Ferrûh Efendi'nin bir âyetin faziletine dair *Mevâhib-i 'Aliyye'*de naklettiği hadislere ek olarak diğer kaynaklardan da alıntılar yaptđı olmuştur.

Gârîbu'l-Kur'ân kapsamına giren kelimeler konusunda, İsmâil Ferrûh Efendi ve Kâşifi'nin Arapça dışından gelen kelimelerle ilgili detaylı bir açıklama sunmadıkları, sadece garîb lafızların anlamlarını zikretmekle yetindikleri söylenebilir.

Kur'ân'daki tekrarlar konusunda, her iki tefsîrde de, Kur'ân'daki tekrarların bulunmasının, anlamı pekiştirme ve vurgulamaya yönelik çeşitli amaçlarının bulunduğu tarzında izahlara yer verilmiştir.

İ'câzu'l-Kur'ân konusunda; her iki tefsîrde Kur'ân'ın i'câzı konusunda açıklamalar yer almakla birlikte; Kâşifi'nin konuyla ilgili bazı klasik eserlere atıflarda bulunduğu ve i'câzla ilgili izahlarını detaylandırma yoluna gittiği anlaşılmıştır. İsmâil Ferrûh Efendi'nin ise Kur'ân'ın i'câzı konusunu daha çok anlam ve hikmet vurgusu çerçevesinde ele aldığı ifade edilebilir.

Netice itibarıyla *Tefsîr-i Mevâkib*'nin önemli bir özelliği olarak, bu eserde mütercimim kendine özgün üslubuyla tercüme ve tefsîr unsurlarının birleştirme yöntemini kullanması dikkat çekmektedir. Tefsîrdeki bu yöntemin âyetlerin anlaşılmasının kolaylığı açısından öne ıktđı söylenebilir. Bu eserdeki Kur'ân

ilimlerine dair verilerin genellikle söz konusu amaca yönelik yer verildiğini, bu durumun okuyucu nezdinde önemli bir karşılık bulduğunu, dolayısıyla eserin bu tür özellikleri açısından bilhassa yazıldığı dönemde oldukça rağbet gördüğünü söylemek mümkündür. Bundan hareketle denilebilir ki, *Tefsîr-i Mevâkib* gibi tercüme-tefsîr türünü içeren ve rağbet gören başka tefsîrlerin de incelemesinin yapılmasının ve bu tefsîrlerdeki verilere ilişkin tespitlerin ortaya konulmasının, tefsîr alanına önemli katkılar sağlayacağı izahtan vârestedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsîrle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1999, C. 6, S. 1, ss. 249-303.
- Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *et-Tefsîru'l Basit (I-XXV)*, 1. Baskı, y.y. 1430.
- Abdulkerim Mahmud Yunus el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire ts.
- Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, 2. Baskı, y.y. 1419/1999.
- Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri, *Tefsîru'l-Kur'ân (I-III)*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, y.y. 2003.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292.
- Akdemir, Hikmet, “Seyf Âyetiyle Mensûh Olduğu İddia Edilen Âyetler Üzerine Bir İnceleme” *HUIFD*, 2008, C. 20, S. 20, ss. 5-25.
- Aldemir, Merve, “Hüseyin Vaiz-i Kâşifî ve Mevâkib Tefsîri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- el-Âlûsî, Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhû'l-Meânî, fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî (I-XVI)*, (Thk. Ali Abdulbârî 'Atiyye), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415.
- Arpa, Recep, “Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne”, *Usul İslam Araştırmaları*, 2014, C. 21, S. 21, ss. 29 – 146.
- , “Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsîri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri” *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005.
- Aydemir, Abdullah, “Fezâilu'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, ss. 532-534.
- , *Tefsîrde İsrâiliyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2019.
- Aydın, Fatma, “İsmâil Ferrûh ve Tefsîru'l-Mevâkib Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2022.
- Başoğlu, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, ss. 42-44.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Beğavî (Meâlimu't-Tenzîl) (I-VIII)*, Dâru't-Tayyibe, 4. Baskı, y.y. 1417/1997.

- el-Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullah, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, Semerkand Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- , *Tefsîr Tarihi*, DİB Yayınları, Örnek Matbaası, Ankara 1955.
- Birişik, Abdulhamit, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 199-202.
- , “Osmanlıca Tefsîr Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i 'Âliyye'si”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 2004, C. 7, S. 1, ss. 53-68.
- , “Sûre”, *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, ss. 538-539.
- Birişik, Abdülhamit–Arpa, Recep, “Osmanlı Dönemi Tefsîr Çevirileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2011, C. 9, S. 18, ss. 191-232.
- Cerrahoğlu, İsmâil, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 1996, c. 13, ss. 379-380.
- , *Tefsîr Usûlü*, İFAV Yayınları, 34. Baskı, Ankara 2019.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh fî'l-luğa ve'l-'Ulum*, (Thk. Nedim-Üsame Maraşlı), y.y. ts.
- Ceyhan, Semih “Mesnevî”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 325-334.
- Cündioğlu, Dücan, *Kur'ân Çevirilerinin Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- , “Mason olduğu söylenen Kur'an mütercimi (1)”, *Yenişafak*, 3 Ekim 2000.
- , “Mason” olduğu söylenen Kur'an mütercimi (2)”, *Yenişafak*, 6 Ekim 2000.
- Çelik, Ersin, “19. Yüzyılda Bir Tefsîr Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, 2021.
- Çelik, İsa, “Mevlânâ'nın Mesnevîsi'nin Yedinci Cildi Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2002, S. 20.
- Demirci, Muhsin, “Esbâb-ı Nüzûl”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 11, ss. 360-362.
- , *Tefsîr Usûlü*, İFAV Yayınları, 25. Baskı, İstanbul, 2013.
- Demirci, Sabri “Kur'an-ı Kerim'deki Tekrarlar Meselesi ve Mefâtihu'l-Ğayb Tefsîr'inde Râzî'nin Yaklaşımı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, Yıl. 2, S. 5.

- Duman, Zeki-Altundağ, Mustafa, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 18, ss. 401-408.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ûm (I-VIII)*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1410/1990.
- Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl (I-IV)*, Vizâratî'l-evgâfi'l-Kuveytiyye, 2. Baskı, y.y. 1414/1994.
- Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Muhammed Abdus'selâm), Mektebetu'l-Felâh, 1. Baskı, Kuveyt 1408.
- Ebu'l-Leys Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-Ulûm)*, y.y. ts.
- Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *Sünen (I-V)*, Dâru's-Samî' Lin-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, y.y. 1417/1998.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Zuheyr eş-Şâvîş-Muhammed Kenan), Mektebetu'r-Rüşd, 3. Baskı, Riyad 1418/1997.
- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, *Meânî'l-Kur'ân*, (Thk. Neccâr-Ahmed Yusuf Necâtî), ed-Dâru'l-Mısriyye lit-Te'lif vet-Terceme, Mısır ts.
- Görgün, Tahsin, “Mukaddime”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006.
- Gümüş, Sadrettin, “Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meâl Çalışmaları”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2015.
- Güngör, Zülfikar, “Mevlana Hüseyin Vaiz ve Tefsîri Hüseyini”, *Tasavvuf*, 9, Temmuz-Aralık 2002.
- Hafız Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lutfî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1299.
- Harman, Ömer Faruk, “İrem”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s. 443.
- Hatipoğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 195-199.
- Hâzin, Ali b. Muhammed, *Lubâbu't-Te'vîl fi Meânî't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1415.
- Hibetullâh b. Selâme b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Zuheyr eş-Şâvîş-Muhammed Kenan), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrût 1404.

- Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, Nur Kitabevi, y.y. ts.
- , *Fütüvvet-Nâme-i Sultânî*, Nşr. Muhammed Cafer Mahcûb, Bünyâd-ı ferheng-i, İran 1350.
- , *Ravzatü 'ş-Şühedâ*, 1. Baskı, Muîn, Tahran 1390.
- Isfahânî, Râgıb, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvân Adnân Dâvudî), Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1412.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l Kur'âni'l-Kerîm (I-II)*, Mektebetu's-Segafeti'd-Diniyye, 1. Baskı, y.y. 1413/1992.
- İbn 'Atiyye el-Endelusî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l- 'Azîz*, (Thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfî Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1422.
- İbnu'l-Cevzî Ebu'l-Ferec, Cemâlüddîn Abdurrahmân, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Thk. Abdurrezzâk el Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrût 1422/2006.
- İbn Cuzeyy, Kelbî, *Kitâbu't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, (Thk. Abdullah el-Hâlidî), Şirketu Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkam, Beyrut 1416.
- İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bendârî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1406/1986.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (I-VIII)*, Dâru't-Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Baskı, y.y. 1420/1999.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim, *Lisânu'l Arab (I-XV)*, Dâru Sâdr, 3. Baskı, Beyrut 1414.
- İsmâil Ferrûh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib (I-II)*, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul 1282.
- , *Mantık Risalesi*, İbrahim Çapak, Mesud Öğmen ve Abdullah Demir, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- Karaçavuş, Ahmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Karaismâiloğlu, Adnan, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", *DİA*, İstanbul 1999, c.19, ss. 16-18.
- Kâşifi, *Ravzatü 'ş-Şühedâ*, 1. Baskı, Muîn, Tahran 1390.

- Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, (Thk. Hâtîm Sâlih Dâmin), Muessesetu'r-Risâle, 3. Baskı y.y. 1418/1998.
- Kırca, Celal, "Âd", *DÎA*, İstanbul 1988, c. 1, ss. 333,334.
- Komisyon, *Mevsûatu't-Tefsîri'l-Me'sûr (I-XIV)*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1. Baskı, Beyrut 1439/2017.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an (I-XXIV)*, Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1427/2006.
-), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an (I-XX)*, (Thk. Ahmed el-Berduni, İbrahim el-'Itfiyyîş, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kâhire 1384/1964.
- Kutay, Cemal, *Örtülü Tarihimiz*, Hilal Matbaası, İstanbul 1975.
- Lütfî Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi*, (Haz. Ahmet Hezarfen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Marei bin Yusuf bin Ebi Bekr bin Ahmed Karmi, *Kalâidu'l-Mercân fî Beyâni en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'an*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kuveyt ts.
- el-Mâtûrîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vilâtu'l-Kur'an (I-X)*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1426/2005.
- el-Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nuketü ve'l-Uyûn (I-VI)*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut-Lübnan ts.
- Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevezî', 3. Baskı, y.y. 1421/2000.
- Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-Tefâsîr (I-X)*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, y.y. ts.
- Muhammed el-Emîn eş-Şinkîti, Beyân *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrût 1441/2019.
- Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1423/2003.
- Muhammed bin Sâlih el-'Useymîn, *Usûl fî't-Tefsîr*, Mektebetu'l İslâmiyye, y.y. 1422/2001.
- Muhammed Senâullah Mazharî, *Tefsîru'l-Mazharî*, (Thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî), Mektebetu'r-Ruşdiyye, Pakistan 1412.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, (Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte), Dâru İhyâi't-Tûrâs, 1. Baskı, Beyrut 1423.

- el-Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi 'i's-Sağir*, (I-VI), el-Mektebetu Ticâreti'l-Kübrâ, 1. Baskı, Mısır 1356.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *el-Müctebâ* (I-IX), Mektebu'l-Matbûâtu'l-İslamiyye, 2. Baskı, Halep 1406/1986.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* (I-VII), (Thk. Yûsuf Ali Bedevî), Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, Beyrût 1419/1998.
- Ortaylı, İlber, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1995, S. 6.
- Özcan, Abdulkadir, "Ebülfazl Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, ss. 356-357.
- Özcan, Esat, "Osmanlı Tefsîr Geleneğinde Türkçe Tefsîrlerin Yeri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER)*, 2020, C. 17, S. 17, ss. 161-187.
- Özçelik, Kenan "Âşık Çelebi Terceme-i Ravzatü's-Şühedâ (İnceleme-Metin)", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, Bursa 2015.
- Râgıb İsfahânî, *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Kur'an*, (Thk. Safvân Adnân Dâvudî), Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1412.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr, *Muhtâru's-Sihâh*, Müessesetü'r-Risâle Nâşirun, 3. Baskı, y.y. 1440/2009.
- Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (I-XII), el-Heyetu'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, y.y. 1990.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)* (I-X), (Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut-Lübnan 1422/2002.
- Sands, Kristin Zahra, "On the Popularity of Husayn Va'iz-i Kashifi's Mavahib-i 'Aliyya: A Persian Commentary on the Qur'an", *Iranian Studies*, C. 36, S. 4, December 2003.
- Sarikelle, Betül-Bulut, Ali, "Tefsîr-i Mevâkib'in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SDÜİFD)*, 2022, S. 49, ss. 89-103.

- Sel, Kemal Salih, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, Mimar Sinan Yayınları, İstanbul 1973.
- es-Sem‘ânî, Ebu’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Tefsîru’l-Kur‘ân (Kitâbu’t-Tefsîr)*, (Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğanîm b. Abbas Ğanîm), Dâru’l-Vatan, 1. Baskı, Riyâd 1418/1997.
- Sıddîk Hasan Han, Hasen b. Alî el-Kannevcî, *Fethu’l-Beyân fî Makâsîdi’l-Kur‘ân (I-XV)*, el-Mektebetu’l-Asriyye li’t-tabâ‘ati ve’n-Neşr, Beyrut 1412/1992.
- Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur‘ân*, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 10. Baskı, Beyrût 1977.
- Subtelny, Maria E, “Kâşefî, Kamâl-al-din Hosayn Wâ‘ez”, *Encyclopaedia Iranica*, 2011, Online Edition, ss. 658-661.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. el-Kemâl, *Lubâbu’n-Nukûl fî Esbâbi’n-Nuzûl (I)*, Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, 1. Baskı, y.y. 1422/2002.
- , *el İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur‘ân (I-IV)*, (Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm), el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitab, y.y. 1394/1974.
- , *ed-Durru’l-Mensûr (I-VIII)*, Dâru’l-Fikr, Beyrut ts.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Şengül, İdris, “Kıssa”, *DİA*, Ankara 2022, c. 25, ss. 498-500
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *el-Fevâ’idu’l-Mecmû‘a fî’l-Ehâdîsi’l-Mevzû‘a*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnan ts.
- Şimşek, Said, *Kur‘an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993.
- et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur‘ân (I-XXIV)*, Dâru’t-Terbiyyeti ve’t-Tûrâs, Mekke ts.
- Tahir, Bursalı Mehmet, *Kırım Müellifleri*, Gaye Matbaası, Ankara 1990.
- , *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul ts.
- et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-Kebîr*, Dâru’l-Garbi’l-İslamî, 1. Baskı, y.y. 1996.
- Umur, Suha, “Türkiye’de Masonluk”, *Mimar Sinan*, Ekim 1999, S.113.
- Ünal, Mehmet, “Mesnevî’nin Yedinci Cildinin Sıhhati ile İlgili Görüş ve Tespitler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 42, c. 9.
- el-Vâhidî, *Esbâbu’n-Nuzûl (I)*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût-Lübân 1411/1991.
- Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr fî’l-Akîde ve’ş-Şerîa ve’l-Menhec (I-XXXII)*, Dâru’l-Fikr, 1. Baskı, Dımeşk-Suriye 1411/1991.

- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, ss. 204-207.
- , “İ’câzu’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, ss. 403-404.
- Yetiş, Kazım, “Beşiktaş Cem’iyet-i İlmiyyesi”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5.
- Yöntem, Ali Canip, “Edebiyat-İlim, Geçmiş Zamanların Hususî Darülfünunları”
TahaTorosArşivi; <https://openaccess.marmara.edu.tr/server/api/core/bitstreams/08ee2b39-e50e-4d18-8e20-7c5f798f9207/content>, Erişim: 02.11.22.
- Yücer, Hür Mahmut-Gürkan, Hasan, *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi Osmanlı Hayatından Kesitler (Aktaran Emîn Efendi)*, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009.
- ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsıtî, *Tâcu’l Arûs min Cevâhiri’l-Kâmus* (I-XX), Vizâretu’l-İrşâd ve’l-Enbâ’ fî’l-Kuveyt, Kuveyt 1322/1965.
- ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fî’t-Tefsîr ve’l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1990.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmûd, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi’t-Tenzîl (I-IV)*, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 3. Baskı, Beyrut 1407.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu’l-İrfân fî Ulûmi’l-Kur’ân (I-II)*, Matba‘atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh, 3. Baskı, y.y. ts.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân (I-IV)*, (Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm), Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyyeti İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Sûrekâuh, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1376/1957.

EKLER

Tablo 1. Tefsîr-i Hüseyinî ve Tefsîr-i Mevâkib içinde geçen mekkî sûrelerin sıralaması

Sûre		
Fâtiha	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 3.	
En'âm	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 269.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 217.
A'râf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 316.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 204.
Yûnus	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 441.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 350.
Hûd	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 470.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 371.
Yûsuf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 501.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 393.
İbrâhim	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 547.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 428.
Hicr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 560.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 438.
Nahl	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 573.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 447.
İsrâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 635.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 2.
Kehf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 606.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 1, s. 469.
Meryem	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 662.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 22.
Tâhâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 679.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 36.
Enbiyâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 703.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 54.

Hac	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 725.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 71.
Mü'minûn	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 748.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 86.
Furkân	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 792.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 114.
Şuarâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 808.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 126.
Neml	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 831.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 143.
Kasas	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 851.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 159.
Ankebût	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 876.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 177.
Rûm	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 895.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 188.
Lokmân	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 910.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 197.
Secde	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 919.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 204.
Sebe	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 951.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 224.
Fâtır	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 966.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 234.
Yâsîn	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 980.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 242.
Sâffât	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 994.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 252.
Sâd	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1012.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 267.
Zümer	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1026.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 279.
Mü'min	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1046.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 292.

Fussilet	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1067.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 304.
Şûra	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1081.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 313.
Zuhruf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1096.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 321.
Duhân	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1112.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 332.
Câsiye	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1119.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 338.
Ahkâf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1127.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 343.
Kâf	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1166.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 369.
Zâriyât	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1173.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 374.
Tûr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1179.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 379.
Necm	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1185.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 383.
Kamer	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1192.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 388.
Vâkıa	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1207.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 399.
Mülk	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1276.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 443.
Kalem,	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1282.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 447.
Hâkka	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1288.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 452.
Meâric	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1293.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 455.
Nûh	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1298.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 458.

Cin	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1302.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 461.
Müzzemmil	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1307.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 464.
Müddessir	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1311.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 467.
Kıyâme	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1316.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 471.
Mürselât	Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1324.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 477.
Nebe	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1328.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 480.
Nâziât	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1332.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 483.
Abese	Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1336.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 486.
Tekvîr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1339.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 488.
İnfîtâr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1341.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 490.
Mutaffifîn	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1343.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 491.
İnşikâk	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1346.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 493.
Burûc	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1348.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 495.
Târık	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1351.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 497.
A'lâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1352.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 498.
Ğaşiye	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1354.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 499.
Fecr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1356.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 501.

Beled	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1359.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 504.
Şems	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1361.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 505.
Leyl	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1362.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 506.
Duhâ	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1364.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 507.
İnşirâh	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1365.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 508.
Tîn	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1366.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 509.
Alâk	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1367.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 510.
Kadr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1369.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 512.
Âdiyât	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1373.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 515; Ayrıca bkz. <i>Mevâhib-i 'Aliyye'</i> de Âdiyât Sûresinin, “مَكِّيَّةٌ وَقَيْلٌ مَدَنِيَّةٌ” mekkî bir sûre olduğuna işaret edildiği gibi aynı zamanda medenî bir sûre olabileceğine dair ihtimal de belirtilmiştir.
Kâria	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1374.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 515.
Tekâsür	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1374.	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 516.

Asr	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1375.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 516; Ayrıca bkz. Mevâhib-i 'Aliyye'de Asr Sûresinin, "مَكِّيَّةٌ وَقِيلٌ مَدَنِيَّةٌ" mekkî bir sûre olduğuna işaret edildiği gibi aynı zamanda medenî bir sûre olabileceğine dair ihtimal de belirtilmiştir.</i>
Hümeze	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1376.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 517.</i>
Fîl	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1377.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 517.</i>
Kureyş	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1378.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 519.</i>
Mâûn	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1378.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 519; Ayrıca bkz. Mevâhib-i 'Aliyye'de Mâûn Sûresinin, "مَكِّيَّةٌ وَقِيلٌ مَدَنِيَّةٌ" mekkî bir sûre olduğuna işaret edildiği gibi aynı zamanda medenî bir sûre olabileceğine dair ihtimal de belirtilmiştir.</i>
Kevser	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1379.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 520.</i>
Kâfirûn	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1380.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 521.</i>
Tebbet	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1381.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 522.</i>
İhlâs	<i>Kâşifi, Tefsîr-i Hüseyinî, s. 1382.</i>	<i>Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 523.</i>

Tablo 2. Tefsîr-i Hüseyinî ve Tefsîr-i Mevâkib içinde geçen medenî sûrelerin sıralaması

Sûre		
Mücâdele	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1226;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 411.
Haşr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1234;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 417.
Mümtehine	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1244.	Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 422; Ayrıca bkz. Mümtehine Sûresi Mevâhib-i ‘Aliyye’de mekkî sûre kategorisinde ele alınmaktadır.
Saff	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1250;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 427.
Cum’a	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1254;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 429.
Münâfikûn	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1258;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 431.
Teğâbün	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1261;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 433.
Talâk	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1266;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 436.
Tahrîm	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1271;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 439.
Dehr/İnsân	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1319.	Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 474; Ayrıca bkz. İnsân Sûresi Mevâhib-i ‘Aliyye’de mekkî sûre olarak geçmektedir.
Beyyine	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1370.	Tefsîr-i Mevâkib, c. 2, s. 513; Ayrıca bkz. Mevâhib-i ‘Aliyye’de Beyyine Sûresinin, “مَكِّيَّةٌ قَيْلٌ وَ مَدَنِيَّةٌ” medenî ya da mekkî sûre de olabileceğine işaret edilmiştir.

Zilzâl		<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 514; Ayrıca bkz. <i>Mevâhib-i 'Aliyye'</i> de Zilzal Sûresinin, “مَدَنِيَّةٌ وَ مَكِّيَّةٌ قِيلَ وَ” medenî veya mekkî sûre olabileceğine işaret edilmiştir.
Nasr	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1380;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 521.
Nâs	Kâşifi, <i>Tefsîr-i Hüseyinî</i> , s. 1383;	<i>Tefsîr-i Mevâkib</i> , c. 2, s. 524.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Betül BALDAN

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1.....

2.....